

Міністерство освіти і науки України
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
Факультет психології, соціальної роботи та спеціальної освіти
Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

КВАЛІФІКАЦІЙНА МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ
ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ
ОБСТАВИНАХ**

здобувача II року навчання

групи СРм-1-24-1.4з

другого (магістерського) рівня вищої освіти

Хільченка Антонія Дмитровича

Науковий керівник:

Денисюк Олена Миколаївна, доцент кафедри

соціальної педагогіки та соціальної роботи

кандидат педагогічних наук, доцент

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Хільченко А.Д. Соціальна профілактика делінквентної поведінки підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Магістерська робота за спеціальністю 231 Соціальна робота за освітньо-професійною програмою 231.00.01 Соціальна робота. – Факультет психології, соціальної роботи та спеціальної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, Київ, 2025.

Підлітки, які опинились в складних життєвих обставинах, схильні до делінквентної поведінки, яка характеризується порушенням правових норм і підпадає під адміністративну або кримінальну відповідальність. Нами досліджено явище делінквентної поведінки підлітків та обґрунтовано ефективний алгоритм процесу соціальної профілактики для попередження делінквентної поведінки підлітків, які перебувають в складних життєвих обставинах. Розроблено програму соціальної профілактики з попередження делінквентної поведінки таких підлітків.

Процес соціальної профілактики – це чітка почерговість послідовних етапів діяльності для соціальних працівників/соціальних педагогів, яка зможе бути запорукою ефективної професійної діяльності фахівців:

Перший етап стосується визначення виду девіантної поведінки підлітка.

Другий етап є підбіркою та застосуванням діагностичного інструментарію для визначення рівня схильності підлітка до раніше встановленого виду девіантної поведінки.

На третьому етапі вивчаються причини виникнення та формування саме того виду девіантної поведінки підлітків, при цьому в роботі застосовуються різноманітні методи та засоби діагностики.

Четвертий етап включає ідентифікацію виду, моделі, мети, завдання, змісту, форми, методів, засобів соціальної профілактики відповідно до того

відповідного рівня сформованості та раніш визначеного виду девіантної поведінки підлітків.

На п'ятому етапі власне відбувається сама розробка програми соціальної профілактики девіантної поведінки для підлітка.

Шостий етап – це реалізація програми соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків із чітко визначеною конкретною групою учасників.

На завершальному етапі проводиться діагностика отриманих результатів соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків та формулюються висновки.

Ключові слова: *делінквентна поведінка; причини делінквентної поведінки; складні життєві обставини; засоби профілактики делінквентної поведінки; соціальна профілактика; підліток.*

ABSTRACT

Khilchenko A.D. Social Prevention of Delinquent Behavior Among Adolescents in Difficult Life Circumstances. – Qualification Scientific Work (Manuscript Form).

Master's Thesis in the specialty 231 Social Work under the Educational and Professional Program 231.00.01 Social Work. – Faculty of Psychology, Social Work and Special Education of Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, 2025.

Adolescents in difficult life circumstances are prone to delinquent behavior, which is characterized by violations of legal norms and may result in administrative or criminal liability. In this study, we examined the phenomenon of delinquent behavior among adolescents and substantiated an effective algorithm for the process of social prevention aimed at preventing such behavior in adolescents facing difficult life circumstances. A social prevention program was developed to address and prevent delinquent behavior in this target group.

The process of social prevention is a clear sequence of consecutive stages of professional activity for social workers and social pedagogues, serving as a guarantee of effective practice.

The first stage involves identifying the specific type of deviant behavior exhibited by the adolescent.

The second stage includes the selection and application of diagnostic tools to determine the level of predisposition to the previously identified type of deviant behavior.

The third stage focuses on exploring the causes of the emergence and development of this specific type of deviant behavior, using various diagnostic methods and tools.

The fourth stage involves the identification of the type, model, goals, objectives, content, forms, methods, and means of social prevention, tailored to the level of behavior development and its specific characteristics.

In the fifth stage, the actual program for social prevention of deviant behavior in adolescents is developed.

The sixth stage is the implementation of the social prevention program for a clearly defined target group.

At the final stage, diagnostics of the results of the social prevention program are conducted, followed by the formulation of conclusions.

Keywords: *delinquent behavior; causes of delinquent behavior; difficult life circumstances; means of delinquent behavior prevention; social prevention; adolescent.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	10
1.1. Визначення поняття та сучасні підходи до вивчення делінквентної поведінки.....	10
1.2. Характеристика поняття «складні життєві обставини».....	17
1.3. Сутність соціально-педагогічної діяльності щодо попередження делінквентної поведінки підлітків.....	22
1.4. Соціально-педагогічна взаємодія соціальних інституцій у профілактиці делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах.....	27
Висновки до першого розділу.....	32
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ.....	35
2.1. Форми, види, етапи і методи соціальної профілактики щодо попередження делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах	35
2.2. Діагностика делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах	40
2.3. Програма соціальної профілактики делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах.....	51
Висновки до другого розділу.....	60
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	66
ДОДАТКИ.....	72

ВСТУП

Актуальність теми. Соціалізація дітей, які знаходяться у складних життєвих обставинах та формування оптимальних соціально-педагогічних умов для розвитку таких дітей зараз стає важливою проблемою, з якою зустрічається суспільство. Першим інститутом соціалізації дитини завжди стає сім'я, саме тут закладаються навички спілкування, формується характер дитини та генерується поведінка в суспільстві. Сім'я виконує головні функції становлення дитини – соціальну, виховну, розвивальну, економічну. Заклад освіти стає другим фундаментом соціалізації дитини та, в свою чергу, розширює соціальний досвід та світогляд дитини, знайомить її з прийнятими нормами поведінки та вчить правилам суспільства. Взаємодія цих інституцій, забезпечує повний, різновекторний, гармонійний розвиток особистості дитини. Родина є основним фундаментом і потім заклад освіти долучається до формування дитини як повноцінного цілісного члена соціуму.

Сьогодні Україна вкрай нестабільна, життя людей знаходиться в дуже непередбачуваному, гіперекстремальному та швидко мінливому стані. В таких умовах люди щодня стикаються з питанням нелегкого вибору, а воєнний стан країни ще більш ускладнює ситуацію щодо повноцінного життя. Дорослі люди повинні приймати рішення і діяти в умовах, в яких вони раніше не перебували. Діти і підлітки також стикаються зі складними життєвими обставинами потрапляючи в екстремальні ситуації і, відповідно, зазнають багато психологічних проблем. Також, складними обставинами сьогодні стають конфлікти між членами родини, часто гучні сімейні сварки, розлучення батьків, втрата одного з батьків на війні. Ці обставини викликають негативні наслідки та приводять до значних змін у психоемоційному стані та перешкоджають гармонійному розвитку дитини.

В умовах війни батьки набагато менше приділяють увагу вихованню дитини, а у закладах освіти навчання переважно є дистанційним, що виключає

можливість дітей повноцінно спілкуватися, включатися у колектив та суспільство, і таким чином зменшуються виховні можливості закладів освіти, що призводить до виникнення дезадаптації серед дітей та особливо підлітків. В свою чергу починається порушення дисципліни, прогресує відсутність соціальних контактів серед однолітків, потенційно збільшується кількість дітей з девіантною поведінкою та психологічними проблемами.

Доказом того є дані за 2023 рік, які показують, що на 28% збільшилося число неповнолітніх дітей, що скоїли кримінальні правопорушення (за 2022 рік – це 1,3 тис. осіб, а за 2023 – зросло до 1,7 тис. осіб). Також спостерігаємо негативну тенденцію до збільшення рівня дитячої злочинності. [26] Протиправна поведінка підлітків характеризується зараз рішучістю та сильною жорстокістю, що власне притаманне молодіжному осередку серед категорій неблагополучних сімей.

Тому ситуація є доволі складною, тут і виникає потреба у створенні додаткових можливостей для соціалізації дітей, які опинились у складних життєвих обставинах. Для попередження і розвитку такої негативної ситуації дуже важливо вчасно виявляти такі проблеми та надавати дітям міцну підтримку та відповідну допомогу.

Проаналізувавши наукові публікації щодо специфіки соціально-педагогічної роботи з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, ми зустрічаємо багато наукових праць. Обґрунтування важливості та пошук реальних методів соціального виховання досліджували А. Бойко, О. Гук, Н. Сушик, А. Самойлов, Н. Чернуха. Процеси особливостей соціалізації у дітей та підлітків висвітлюються у роботах Т. Федорченко, В. Докаш, Ж. Петрочко, Р. Зозуляк-Случик, О. Безпалько, А. Капської, Н. Заверико, О. Авраменко, І. Зверєвої, Л. Міщик. Можливість застосування інноваційних технологій при наданні соціальних послуг сім'ям розглядали Д. Бібік, Л. Пономаренко, М. Васильєва, І. Романова.

В свою чергу, підлітки, які опинились в складних життєвих обставинах, схильні до девіантної поведінки, а саме до делінквентної поведінки, яка характеризується порушенням правових норм і підпадає під адміністративну або кримінальну відповідальність. Тому делінквентна поведінка стала предметом не тільки соціологічних, а й психолого-педагогічних досліджень Л. Алексєєвої, Н. Клішевич, Л. Вольнової, С. Кузькової, В. Оржеховської, Є. Петухової, В. Радчука, Н. Туленкової, Ю. Юрічка.

Однак незважаючи на численні наукові роботи, значний аспект питань залишається недостатньо розглянутим та вивченим. Наприклад, наявність певних суперечностей в роботі соціальних інститутів щодо попередження саме делінквентної поведінки серед підлітків: по-перше, це суперечність між потребами держави та особистості, які проявляються у неузгодженості інтересів і потреб цих соціальних суб'єктів; по-друге, гострою необхідністю формування готовності соціальних працівників до профілактики делінквентної поведінки підлітків та відсутністю практичних навичок у цій галузі у зв'язку з відсутністю практики у державних органах соціалізації.

Отже, проблема соціалізації дітей та підлітків, які опинились у складних життєвих обставинах стає зараз особливо актуальною, вимагаючи наукового осмислення, глибокого вивчення соціально-педагогічних умов виникнення та нового інноваційного соціально-педагогічного підходу до профілактики та попередження делінквентної поведінки.

Об'єкт дослідження: делінквентна поведінка підлітків як соціальне явище.

Предмет дослідження: форми та методи соціальної профілактики делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Мета роботи полягає у теоретичному дослідженні явища делінквентної поведінки підлітків та розробки ефективної програми соціальної профілактики

щодо попередження делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Завдання:

1. Вивчити на основі аналізу наукових джерел делінквентну поведінку як соціальну проблему;
2. Охарактеризувати форми та методи соціальної профілактики щодо попередження делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах;
3. Провести діагностику для визначення особливостей делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах;
4. Розробити програму ефективної соціальної профілактики щодо попередження делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Методи наукового дослідження: теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, порівняння викладених в наукових джерелах концепцій, теорій та практичних моделей; емпіричні опитування, контент-аналіз документів, спостереження, бесіда, тестування, якісний та кількісний аналіз емпіричних даних.

Апробація результатів магістерського дослідження. Основні наукові результати роботи були репрезентовані та обговорені на I Всеукраїнській науково-практичній конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Сучасні тенденції розвитку теорії та практики соціальної роботи в умовах війни та повоєнного відновлення» (Львів, 03 квітня 2025 року).

Структура та обсяг магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи складає – 81 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. Визначення поняття та сучасні підходи до вивчення делінквентної поведінки

Поведінка, яка не має схвалення в громадському суспільстві називається девіантною. Поняття «девіантна поведінка» було сформульовано багатьма науковцями Л. М. Вольною, В. В. Афанасьєвою, М. О. Волошенко, В. М. Лютим та обґрунтовано як система вчинків та дій, які відрізняються від прийнятих соціальних норм (правових, моральних) суспільства та завдають психічної, моральної, фізичної, матеріальної шкоди одній особі чи оточуючим людям, або ж цілому суспільству та приводять до дезадаптації особистості, погіршують її самореалізацію в різноманітних аспектах життя [48].

Розглядаючи девіантну поведінку, можна стверджувати, що така поведінка — це широке поняття, яке охоплює будь-які відхилення від норм та має більш широкий аспект розуміння, тому що до її складу входять й інші типи поведінки, які відхиляється. Видами девіантної поведінки рахують асоціальну (агресивну, аморальну), адиктивну (залежну), протиправну (антисоціальну, делінквентну) та саморуйнівну (суїцидальну, аутоагресивну). [2,с.133]. Так, делінквентна поведінка є одним з різновидів девіантної поведінки, а саме, та поведінка, яка не схвалюється законом є делінквентною.

Але важливим аспектом у процесі соціальної роботи є розуміння різниці понять “делінквентна поведінка” та “кримінальна поведінка”. Досліджують делінквентну поведінку в Україні науковці в сфері кримінології (Н. Максимова, О. Джужа, Ю. Александров) та юридичної психології (Л. Мороз, Д. Александров, С. Максименко), які розглядають делінквентну поведінку як

категорію, що містить різного роду порушення правових і соціальних норм суспільства.

Словник з юридичної психології дає визначення поняття: “делінквентна поведінка — це різновид девіантної поведінки, що полягає у вчиненні правопорушень (злочинів)” [51, с. 35]. Якщо девіантна поведінка являє собою систему вчинків, які порушують загальноприйняті норми права, культури, моралі або ж психічного здоров’я, то саме про делінквентну поведінку говорять тоді, коли особа використовує протиправний спосіб або метод задоволення потреб, бажань, зняття напруги або використовує фізичну силу чи зброю з метою спричинення травм або каліцтв. В кримінологічній літературі делінквентну поведінку розглядають як правопорушення, що здійснює молодь (підлітки чи юнаки) у віці від 12 до 18 років і це говорить про надзвичайно високий рівень правопорушень та, в свою чергу, мають підлягати адміністративному та кримінальному переслідуванню.

Американський дослідник Д. Шумейкер дає визначення делінквентній поведінці: “В комплексному розумінні це незаконні дії, незалежно від того, кримінальні вони або статусні, які вчинені молодими людьми до 18 років, так позначають поняття “делінквентна поведінка”, а молодь, що робить такі вчинки, відносять до “неповнолітніх делінквентів” [53, с. 3].

Для визначення делінквентності саме кримінальну поведінку, чітко розмежовують адміністративним і кримінальним кодексами. Згідно ч. 1 ст. 22 Кримінального кодексу України, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Зауважимо, що ч. 2 ст. 22 Кримінального кодексу України говорить, що за особливо тяжкі і тяжкі злочини особа може підлягати кримінальній відповідальності у віці від 14 до 16 років. Такими злочинами є навмисне вбивство, навмисне тяжке тілесне ушкодження, хуліганство та розбій [24]. Для прикладу, кримінальні правопорушення, які скоєні неповнолітніми у 2021-2022 роках за категоріями наведено у таблиці 1.1 [33].

Таблиця 1.1

Кримінальні правопорушення скоєні неповнолітніми за категоріями

№ з/п	Категорії	2021 рік	2022 рік
1	Проти власності	2131	1065
2	Проти життя та здоров'я	396	286
3	У сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів	237	220
4	Проти безпеки руху та експлуатації транспорту	19	84
5	Проти статевої свободи та статевої недоторканності особи	20	15

Отже, в нормальних умовах життя засвоєння і розуміння моральних і правових заборон закінчується у підлітковому віці. Саме це враховується та береться до уваги законом, коли було встановлено часткову кримінальну відповідальність підлітків з 14-річного віку і повну кримінальну відповідальність з 16-річного віку за такі злочини, передбачені кримінальним законодавством.

Кримінальна поведінка відрізняється від делінквентної ступенем усвідомлення людиною власних протиправних дій і їх соціальної ваги та відповідних негативних наслідків для оточення. Це відбувається тому, що підлітки, не досягнувши певного віку, не можуть відповідати за свої вчинки та бути притягнуті до відповідальності через вікову неосудність.

Таким чином, маємо висновок, про те, що делінквентна (протиправна) поведінка підлітків – це сукупність протиправних дій та вчинків (наприклад, бійки з однолітками, здирництво, дрібні крадіжки, хуліганство, лихослів'я, постійне порушення шкільної дисципліни, бешкетування), які, у деяких випадках, можуть бути покарані адміністративним чи кримінальним законодавством.

Різноманітні прояви делінквентної поведінки є такими, що відхиляється

від норми (девіації), однак, абсолютно не всі девіантні дії належать до делінквентних вчинків (не усі аморальні дії є порушенням законодавства) [11]. А між делінквентною і злочинною поведінкою межа існує там, де завершується адміністративна відповідальність і розпочинається сфера кримінально-караних вчинків (табл. 1.2) [32; 15].

В. Лютий делінквентну поведінку особистості розглядає як «вид девіантної поведінки, що не відповідає суспільним нормам та завдає шкоди особисто людині, оточенню, суспільству взагалі» [27, с. 358]. Під делінквентною поведінкою (лат. *delinquens* - провина) розуміємо таку, «що порушує норми громадського правопорядку, загрожує благополуччю людей або суспільству взагалі та може бути правомірно покараною» [28, с. 360].

Деліквентна та девіантна поведінка — це поняття, які стосуються відхилень від соціальних норм, але мають різні характеристики та контексти.

Таблиця 1.2

Ключові відмінності деліквентної та девіантної поведінки

Критерій	Девіантна поведінка	Деліквентна поведінка
Сфера норм	Соціальні норми	Правові норми
Характер	Може бути як позитивною, так і негативною	Завжди негативна
Юридичний аспект	Не завжди пов'язана із законом	Порушує закон
Приклади	Епатажна поведінка, неформальний стиль	Хуліганство, крадіжки, вандалізм

Їх відмінності полягають у тому, що девіантна поведінка — це будь-які дії, які порушують прийняті в суспільстві соціальні норми, але не обов'язково мають кримінальний характер. Така поведінка включає як серйозні порушення (наприклад, вживання наркотиків), так і менш серйозні (наприклад, епатажний стиль одягу або нетипову поведінку). А може бути нейтральною чи позитивною. Наприклад, інновації в науці, які ламають традиції, також можна вважати девіантними, але вони сприяють прогресу. Мотиви девіантної

поведінки можуть бути як бажанням виділитися, так і проявом невідповідності особистих цінностей соціальним нормам. А деліквентна поведінка — це частковий підвид девіантної поведінки, який включає дії, що порушують правові норми та підпадають під адміністративну або кримінальну відповідальність. Вона зв'язана з правовими порушеннями, тому завжди має негативний характерта включає правопорушення (крадіжки в магазині, хуліганство, участь у вуличних бійках, дрібні злочини, пошкодження майна). Мотивами деліквентної поведінки є економічна вигода та конфлікти із законом через особисті або соціальні проблеми.

Тому, девіантна поведінка — це ширше поняття, яке охоплює будь-які відхилення від норм, тоді як деліквентна поведінка є підвидом девіації, що завжди порушує закон і має правові наслідки. Іншими словами, кожна деліквентна поведінка є девіантною, але не кожна девіантна поведінка є деліквентною. [25; 4].

У найширшому розумінні делінквентну поведінку вважають певним поведінковим розладом особистості, який спричинюється віковими психопатологічними властивостями чи особливими моментами соціалізації людини. Підвищений ризик появи делінквентної поведінки у підлітковому віці становить відсутність контактування соціальних інституцій і підлітків, чинники їх психічних станів, або афективної збудливості, відсутність балансу у власних вподобаннях, рання мікросоціальна та педагогічна занедбаність. Відповідно до цього, такі розлади поведінки набувають антисоціального спрямування і відображають деструктивну схильність особистості підлітка, яка загрожує дотримки ним правових норм, а це в свою чергу, означає що делінквентна поведінка переростає у протиправну злочинну поведінку.

Щодо гендерного розмежування підлітків з девіантною поведінкою, слід зазначити, що науковці, досліджуючи соціальні труднощі, які заважають учням проходити соціальну адаптацію, прийшли до висновку про те, що девіантна поведінка не залежить від статі [52, с. 4023]. Також А. Olugbod,

вивчаючи вплив соціальних проблем на успішність учнів-підлітків та їх соціальну адаптацію констатує, негативність впливу соціальних проблем на успішність учнів, також суттєве зниження соціальної адаптації та стверджує, що немає статевих відмінностей у девіантній поведінці учнів [54].

Сьогодні делінквентна поведінка неповнолітніх активно привертає увагу науковців і тому до її ознак, причин виникнення та основних характеристик виокремились три підходи: соціологічний підхід, психологічний підхід та біологічний підхід.

Соціологічний підхід (Г. Беккер, Р. Мертон, Р. Анדרусишин, С. Селлін) пояснює виникнення делінквентної поведінки соціальними чинниками: недосконалим суспільством, конфліктом, соціальними суперечками та нерівністю; цей підхід звертає увагу на зовнішню адаптацію, при цьому ігнорується власна індивідуальність, пристосованість до самого себе і власне схвалення. Згідно такого підходу девіантна поведінка неповнолітніх є наслідком засвоєння ними негативного соціального досвіду та враховує соціальні і культурні фактори, що впливають на поведінку загалом.

Згідно психологічного підходу (З. Фройд, Й. Брейер, А. Адлер, К. Юнг) поведінка людей зумовлена психічними відхиленнями особистості, а також різноманітними комплексами; підхід оцінює поведінку через внутрішньо-особистісний конфлікт, деструкцію і власне саморуйнування особистості.

Біологічний підхід (Ч. Ломброзо, У. Шелдон) можна охарактеризувати певними людськими фізичними особливостями, цей підхід вивчає вплив саме генетичних і нейрофізіологічних чинників формування та проявів такої поведінки. Ч. Ломброзо дослідив тип так званого «природженого злочинця» за його фізіологічними рисами (риси обличчя, зморшки, форма черепа) і за психологічними властивостями (знижена больова чутливість).

Отже, пошук наукових підходів до визначення та вивчення проявів делінквентності приходить до поглядів вчених-психологів, які визначають вчинковий підхід, як сукупність досліджень та аналізують власне вчинок як

поведінкову дію. Вчинок завжди виявляє те, що відбувається у свідомості підлітка, але сховане від соціуму і що є головним або основним об'єктом педагогічної діяльності, саме ті внутрішні соціально-педагогічні механізми, які формують матеріальну, тобто біологічну базу сформованих моральних цінностей підлітка [1, с. 94].

На думку С. Карпенчук виникнення делінквентної поведінки у молоді має свої чинники:

- соціально-педагогічна занедбаність, тобто, підлітки не правильно виконують соціальні дії через власну невихованість, відсутність необхідних позитивних знань, вмінь і навичок або через зіпсованість неправильним вихованням, через сформованість негативних стереотипів власної поведінки;
- глибокий соціально-педагогічний дискомфорт, який формується через неблагонадійні сімейні стосунки, або негативний психологічний мікроклімат в родині, чи через систематичні недоліки в навчанні, чи через взаємовідносини, які не складаються, або неправильне ставлення батьків, вчителів, ровесників до підлітка;
- відхилення психічного і фізичного здоров'я та розвитку, вікові кризи та акцентуації характеру, або ж фізіологічні і психоневрологічні причини;
- відсутність корисної соціальної діяльності, відсутність позитивних особистісних і соціальних життєвих перспектив і цілей, негативний вплив оточуючого середовища, бездоглядність, соціально - педагогічна дезадаптація, розвиток якої призводить до делінквентності, переміщення особистісних і соціальних цінностей з позитивних в бік негативних [19, с. 320].

Н. Клішевич в своїх наукових працях виділяє 3 групи детермінант делінквентної поведінки підлітка: соціальні детермінанти, які сформовані соціально-економічними, демографічними та соціо-культурними особливостями суспільства; соціально-педагогічні детермінанти, що пов'язані з проблемами, характерними для мікросередовища підлітків (сім'ї, загально-освітнього навчального закладу, групи однолітків); індивідуально -

психологічні детермінанти, сформовані особливостями морфо-фізіологічної організації підлітка, його емоційно-вольовими та особистісними якостями, а також його ціннісно-мотиваційною сферою [21].

1.2. Характеристика поняття «складні життєві обставини»

Складні життєві обставини – це власне ситуації, які негативно впливають на здоров'я, життя та власний розвиток особистості чи функціонування родини та не можуть бути подолані людиною або родиною самотійно.

Поняття «складні життєві обставини» є багатокомпонентним та має для розуміння дві складові: психологічну і соціальну. Щодо психологічної складової: дослідники-науковці І. Ващенко та В. Рудяк пояснюють складні життєві обставини як неможливість фактично досягнути людиною бажаного результату через об'єктивні чи суб'єктивні причини, тобто коли виникає суттєве розходження між позицією «я хочу» та «я можу» [5; 40]. Цей внутрішній конфлікт перешкоджає досягненню поставленої мети, через що з'являються негативні емоції, які стають вагомим індикатором складнощів для людини у важливих ситуаціях і це формує в людині відмову від позитивної стратегії досягнення успіхів та стабілізації життєво-важливих стратегій уникнення фіаско та невдач. Складні життєві обставини можна прирівняти до критичного стану коли відбувається накопичуваність невирішених ситуацій та проблем, формується відчуття безнадійності або «глухого кута», безпорадності або безсилля [5, с. 35-36].

При чому, найвагомим фактором, що зумовлює виникнення такої складної життєвої ситуації, на думку В. Доценко, є невідповідність тої складності або важливості стану ситуації та відповідних ресурсів, які потрібні для її здолання та вирішення [9, с. 75]. Розглядаючи індивідуальні особливості

та психологічну стійкість людини, суб'єктивно ситуацію можна визначити як здолану чи навпаки ускладнену, що фактично може бути недійсним [9].

Соціальна ж складова терміну має значне обмеження в реалізації певних окремих прав, що пов'язано з соціальним статусом людини, її станом здоров'я, старістю, або обмеженими фінансовими ресурсами.

В. Рудяк пов'язує складні життєві обставини із соціальною незахищеністю окремих прошарків населення, які не здатні вирішити самостійно ті проблемні ситуації, що можуть швидко чи раптово виникнути в їхньому житті. Люди у складних життєвих обставинах мають обмеження у праві вибору певних дій, мають низьку купівельну спроможність, а також обмеження реалізовувати свої права та законні інтереси. В такому контексті поняття «складна життєва обставина» характеризують як обмеження реалізації певних прав людини через окремі об'єктивні та суб'єктивні чинники [40, с. 154].

Однак, у звичайному життєвому розумінні складні життєві ситуації ототожнюють з кількістю (рівнем) доходів громадян та, відповідно з явищем бідності. Але, складні життєві обставини зумовлені багатьма причинами, які можна згрупувати:

1) економічний – неналежний рівень фінансового забезпечення, втрата роботи, затримка виплати заробітної плати, тривала недієздатність через тривалу хворобу;

2) соціальний – відсутність необхідних умов для проживання, відсутність власного житла, проживання більше двох сімей в одному помешканні, неналежне харчування, відсутність матеріально-побутових умов, недостатня забезпеченість речами першої необхідності, одягом, побутовими речами та сирітство;

3) медичний – довготривала хвороба, інвалідність, окремі вади фізичного та розумового розвитку, алкогольна чи наркотична залежність;

4) соціально-педагогічний – сукупність факторів, які впливають на життєдіяльність та виховання молоді;

5) соціально-психологічний – конфліктні ситуації, залежності, психологічне насилля;

6) інші фактори, непередбачувані життєві обставини: смерть близької людини, розлучення батьків, небажана вагітність [40, с. 156].

Актуальність розгляду питання є на часі не лише для дорослих, а й для дітей. Так, Євдокименко Т. в свою чергу, визначає чинники, які можуть формувати «складні соціальні обставини» для дитини, а відповідно далі вони створюють соціальні ризики, соціально-несприятливі обставини, які пов'язані із: звичаями дитини та членів їх сім'ї, способом життя, сімейними традиціями, особливостями навчання і проведення дозвілля дитини [12].

Характерними особливостями складних життєвих обставин є те, що вони не лише тимчасово впливають на особистість дитини, але й можуть мати тривалий та глибокий ефект на соціальний, психологічний та фізичний розвиток дитини.

Розглянемо визначення поняття «складних життєвих обставин» у чинному законодавстві, а саме у соціальному праві. Так, Закон України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року № 2671-VIII [38], визначає базові правові засади надання соціальних послуг, направлених на профілактику складних життєвих обставин, вирішення або мінімізацію їх негативних наслідків, людям чи сім'ям, які знаходяться у складних життєвих обставинах. Цим Законом надано визначення поняття складних життєвих обставин – це обставини, що негативно впливають на життя, функціонування сім'ї, стан здоров'я та розвиток особи, які особа/сім'я не може подолати самотійно [38]. Законодавець також класифікує чинники, які зумовлюють «складні життєві обставини» (див. табл. 1.3).

Наказ Мінсоцполітики України «Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних

життєвих обставинах» [36] визначає «складні життєві обставини», як обставини, згенеровані результатами оцінок потреб, через які сім'ї (особи) не мають змоги самотійно піклуватися про власне особисте чи сімейне життя та бути залученими до суспільного життя [36.]

Таблиця 1.3

Чинники, що зумовлюють «складні життєві обставини»

похилий вік, інвалідність	бездомність, безробіття, малозабезпеченість
часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті	ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини
невиліковні хвороби, хвороби тривалого лікування	жорстоке поводження з дитиною, домашнє насильство, насильство за ознакою статі
психічні та поведінкові розлади, внаслідок вживання психоактивних речовин	втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі, потрапляння в ситуацію торгівлі людьми
поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків	школа, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією

Отже, чіткого визначення терміну «складні життєві обставини» на даний момент немає. Врегулювання в правовому полі, охорона власних прав, своїх свобод та власних інтересів, що мають своєрідні структурні особливості свого статусу – поки що не доведені, відсутня диференціація складних соціальних обставин для дитини. Об'єднує ці поняття лише те, що дію таких об'єктивно існуючих різноманітних небезпек особа не може самотійно подолати [12].

К. Маннапова аналізує «складні життєві ситуації» як такі події, що можуть змінюватися від найпростіших до дуже складних (наприклад, від стресу до конфлікту) та вимагають від людей шукати і, головне, знаходити

спосіб вирішення та адаптуватися. Життєві ситуації, залежно від психологічного сприйняття людиною, можуть викликати відповідно різноманітні реакції, створюючи індивідуальне бачення реальності відповідно до складності ситуації.[30]

Однак, складна життєва ситуація має важливе значення в актуалізації внутрішніх ресурсів та розвитку особистості. В своїх дослідженнях Предко В. довела, що вона стає головним механізмом психологічної трансформації особистості та реорганізовує простір життя, забезпечуючи новий подальший якісний розвиток. А також складна життєва ситуація відіграє провідну роль у формуванні життєстійкості особистості [35].

Але важливо враховувати індивідуальні особливості особистості, які складаються при кожній ситуації, оскільки те, що може бути складним для однієї людини, може виявитися просто легким для іншої. Також важливо розглядати не лише негативні аспекти обставин, а й ресурси та можливості, які можуть виникнути внаслідок подолання тих складних обставин, активізувати мобілізаційні внутрішні та зовнішні ресурси особистості.

Слід зауважити, що самій людині доволі складно зрозуміти чим саме викликана складна життєва ситуація у її житті, тому для чіткого розуміння суті соціально-психологічної проблеми потрібно зрозуміти, а що саме вплинуло на виникнення таких обставин в житті людини та видалити контекст, що передував цієї ситуації. Так, основними об'єктивними причинами, що впливають на це, є: соціальні і психологічні, фізичні і фізіологічні, географічні. Саме ці чинники і є першопричиною. До цього можна додати, що воєнний стан в Україні є одним із головних факторів, який визначає складну життєву ситуацію для людей. Війна значно обмежує нормальні умови життя людей, призводить до зміни або втрати роботи, змушує переїхати на інше місце проживання, переживати втрату близьких людей.

В підлітковому віці людина ще не має достатнього життєвого досвіду і це призводить до швидкого зіткнення з несподіваними, складними,

невідомими ситуаціями, вирішення яких може викликати негативні емоції і переживання у дітей, а також може призвести до несприятливих психологічних наслідків в подальшому розвитку особистості. Цікаво, що саме складні життєві ситуації змушують підлітків мобілізувати всі свої зусилля для досягнення мети в майбутньому, навіть якщо ця мета ним самим чітко не визначена, а потрібна школі, батькам чи навколишньому світу [18].

Отже, аналіз поняття «складних життєвих обставин» є важливим моментом в розумінні суті соціально-педагогічної діяльності з дітьми, які опинилися в таких умовах. Це дозволить створювати ефективні методики профілактики та стратегії, які спрямовані на адаптацію та соціалізацію дітей, що пережили складні життєві ситуації.

До питання актуальності нашого дослідження слід додати, що аналізуючи «Звіт про організацію надання соціальних послуг» Мінсоцполітики у 2019 році у складних життєвих обставинах були зареєстровані 1250382 осіб, а у 2020 році – 1162025 осіб. Зрозуміло, що ця кількість виявилась доволі вагомою [47]. Тому для допомоги у відновленні власного життя чи зберіганні особи на соціально адекватному рівні таким людям вкрай потрібні значні фінансові, людські, часові та інші види ресурсів.

1.3. Сутність соціально-педагогічної діяльності щодо попередження делінквентної поведінки підлітків

В сучасній соціальній педагогіці визначення поняття «соціально-педагогічна діяльність» трактується як і багато інших термінів, по-різному. Наприклад, енциклопедія для фахівців з соціальної сфери термін «соціально-педагогічна діяльність» трактує як діяльність, що направлена на певну особу і сприяє вирішенню її персональних проблем методом вивчення особистості дитини та оточуючого її соціуму; а також спрямована на пошук відповідних

способів спілкування з дитиною; виявлення засобів, які допоможуть дитині самостійно вирішити власну проблему [14].

В свою чергу А. Капська констатує, що «соціально-педагогічна діяльність спрямована саме на організацію надання допомоги людині, сім'ї чи групі осіб, які потрапляють у скрутну для них ситуацію, проводячи консультування, вчасне інформування або ж надання матеріально-фінансової, морально-правової, психолого-педагогічної підтримки та мають орієнтацію на тих, хто потребує допомогу, а також на власну активність у вирішенні складних проблем» [44, с. 21].

За О. Безпалько «соціально-педагогічна діяльність направлена на формування сприятливих умов соціалізації, повного всебічного гармонійного розвитку, задоволення її духовних, культурних потреб або відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності людини» [42].

Соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою має власну історію формування та становлення. Н. Клішевич в своїй науковій роботі виокремлює певні етапи розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою (етап актуалізації, інституціалізації, технологізації), який пояснює власне еволюцію соціально-педагогічної роботи з підлітками, що схильні до делінквентної поведінки (Додаток А) [20]. Також науковиця виділяє нормативно-правову базу кожного з етапів розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою (Додаток Б) [20].

На сьогоднішній день стає особливо актуальним пошук нових форм, методів та технологій соціальної роботи щодо вчасного виявлення, попередження та профілактики делінквентної поведінки дітей, підлітків і, навіть, дорослих людей, які опинились в складних життєвих обставинах.

В сучасному часі найбільш розповсюдженими зараз стали дві основні сучасні технології – профілактична та реабілітаційна. Програми профілактики розраховуються на профілактичну роботу з неповнолітніми та молоддю, їх

батьками, на професійну допомогу, яку надають педагогічні колективи навчальних загальноосвітніх закладів. Безперечно, особливу увагу все ж таки слід приділяти дітям та молодим людям, схильним до адиктивної поведінки, бездоглядним, безпритульним, неповнолітнім, які перебувають на профілактичному обліку уповноваженого підрозділу органу Національної поліції України [37].

Взагалі, в системі соціально-профілактичної роботи основний її зміст полягає у соціально-педагогічній профілактиці, соціально-психологічній допомозі та соціальній адаптації та реабілітації [44, с. 357].

Отже, зараз з розвитком в Україні соціально-психологічної служби яка працює, як найбільш результативна модель комплексної профілактики та реабілітації осіб, які були зареєстровані як особи з проявами делінквентної поведінки або люди схильні до неї, що містить роботу педагогів, соціальних працівників, психологів, районних та міських інститутів соціального виховання, а також включає їх взаємодію з органами внутрішніх справ, охорони здоров'я, соціального забезпечення, з комісіями у справах неповнолітніх і іншими відповідними компетентними органами. Згідно цієї моделі з'являється і головна мета та суть соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки – це проведення комплексу заходів, спрямованих на подолання та вирішення причин, які створюють низку проблем порушення соціальних норм розвитку [43].

Вивчаючи делінквентну поведінку дітей і підлітків, науковці відслідкували пряму залежність між асоціальною поведінкою підлітків та їх участю у неформальних асоціально-кримінальних групах (зібраннях). Неповнолітні з асоціальним спрямуванням поведінки поза контролем і наглядом дорослих, можуть стихійно та хаотично об'єднуватися спочатку в соціально нейтральні, але не контрольовані групи для вільного проведення дозвілля, а потім далі – у криміногенні групи для скоєння правопорушення і навіть злочину. Найвираженіші якості таких неформальних груп асоціального

спрямування наступні:

- відсторонення від життя та нехтування інтересам суспільства, порушення суспільних моральних норм (пияцтво, наркоманія, крадіжки, розбій);
- загальна байдужість до соціально вагомих цінностей та неконтрольованість асоціальної поведінки;
- морально спотворені міжособистісні відносини, що проявляються у псевдо-товаришуванні, чи егоцентризмі;
- спільна асоціальна діяльність, відносини і спілкування, які спрямовані лише на вдоволення користі та власних потреб;
- вплив асоціальної субкультури [13].

Соціально-педагогічну профілактику можна реалізувати шляхом накопичення та вдосконалення форм і методів первинної профілактики. Перевагу отримують масові форми роботи (конкурси, фестивалі, виставки, створення та розповсюдження інформаційних листівок профілактичного змісту, співпраця зі ЗМІ). Соціально-психологічна допомога людині може надаватися і в груповій, і в індивідуальній формі. Часто застосовуються тренінги, які мають на меті зняття або зменшення схильності до конфлікту чи агресії та формування і становлення здорових норм поведінки. Соціально-педагогічна профілактика та соціально-психологічна допомога відбувається кропіткою співпрацею в центрах соціальної служби для молоді. Але соціально-адаптаційна та реабілітаційна діяльність таких закладів має проблеми, так як проведення комплексної реабілітаційної роботи з молоддю, яка наприклад, вживає наркотики чи алкоголь, практично неможливо без медичного втручання.

Відомо, що величезну роль у попередженні і, особливо, у профілактиці делінквентної поведінки дітей та підлітків відіграє саме школа. Співпраця з учнями відбувається кількома напрямками: медичним (інформування учнів щодо негативного впливу психоактивних речовин на психічне і фізичне

здоров'я); освітнім (інформування щодо наслідків вживання наркотиків чи алкоголю); психосоціальним (формування психологічних навичок протидії підлітка проти групового тиску, вирішення конфліктних ситуацій, прийняття правильного рішення у складних ситуаціях) [50].

Під час профілактичної роботи з учнями в підлітковому віці слід враховувати те, що в цьому періоді розвитку дитини, дорослі втрачають домінуючий вплив на підлітка і важливішими стають стосунки з оточенням, тобто, з формальними та неформальними групами. Тому важливим аспектом роботи в таких випадках стає саме робота з групою, яка має певні складові компоненти: [46]

1. Профілактика причин та відповідно слідуєчих наслідків делінквентної поведінки. Форми профілактичної роботи: групові дискусії для формування групової позитивної думки; рольові ігри (моделювання складних ситуацій) для розвитку особистості, формування навичок комунікації в колективі; диспути, екскурсії, бесіди;

2. Організація вільного часу. Якщо дозвілля підлітків не змістовне (не продумане) то є небезпека у залученні підлітка до алкоголізму, наркоманії. Форми профілактичної роботи: інформація про гуртки, секції, клуби, дитячі та молодіжні організації для вибору захоплення за інтересами;

3. Формування установок підлітка на здоровий спосіб життя. Форми профілактичної роботи: антialкогольне, антинаркотичне виховання;

4. Просвітницька робота в педагогічному колективі. Форми профілактичної роботи: профілактична робота соціальних служб, батьків; подолання соціально-педагогічної занедбаності підлітків.

Соціально-педагогічна робота з профілактики та подолання делінквентної поведінки підлітка має ґрунтуватися на певних принципах:

- повага до особистості дитини з доцільною вимогливістю до неї;
- педагогічний оптимізм;
- індивідуальний та диференційний підхід;

принцип соціалізації та саморозвитку;
принцип цілеспрямованості та системності.

1.4. Соціально-педагогічна взаємодія соціальних інституцій у профілактиці делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах

Профілактика делінквентної поведінки підлітків зазвичай проводиться в визначених напрямках: перший напрямок – загальна профілактика делінквентності; другий напрямок – індивідуальна профілактика делінквентності. Загальна профілактика делінквентності являє собою функціонування соціальних інститутів, де основною функцією є виявлення, усунення і нейтралізація обставин, чинників, або ситуацій, які формують делінквентну поведінку підлітків та зумовлюють порушення закону – вчинення злочину. Також до загальної профілактики належить розробка нових і вдосконалення спеціальних існуючих засобів протидії суспільно-небезпечним вчинкам неповнолітніх.

Індивідуальна профілактика делінквентності – це сукупність прийомів індивідуального диференційованого соціально-педагогічного впливу на неповнолітніх підлітків, яка виявляє соціально-психологічні особливості індивідуального розвитку дітей, включаючи регуляцію цього організованого педагогічного втручання, яке може забезпечити персональні рушійні механізми профілактики делінквентності [19, с. 101]. Сутність індивідуальної профілактики делінквентності в соціально-педагогічній практиці виявляється у вчасному знаходженні несприятливих психолого-педагогічних та соціально-педагогічних чинників, які зумовлюють відхилення розвитку особистості дитини, виокремлюють криміногенне соціальне середовище та осіб, які залучені до злочинних дій [19, с. 104].

Відповідно до вибору об'єкта в нашому дослідженні можемо додати ще один вид соціальної профілактики. Спеціальна профілактика – це профілактика, яка зосереджується на підліткових групах, які знаходяться в особливих складних, несприятливих для соціалізації, умовах, що підвищує ризики появи девіантної поведінки [48].

Термін «профілактика» можна розглядати як науково підкріплені та вчасно проведені дії, які попереджують можливі фізичні, психологічні чи соціокультурні відхилення у певних індивідів з груп ризику, а також зберігають, підтримують та захищають нормальний рівень життя і здоров'я людей, сприяючи їм у досягненні важливих цілей, розкриваючи їх власний внутрішній потенціал.

На рівні держави профілактична діяльність є системою заходів підвищення якості життя, створення умов для реалізації принципу соціальної справедливості, тому, ми можемо називати таку діяльність соціальною профілактикою. Соціальна профілактика формує необхідний фон, на якому успішніше відбуваються і інші види профілактик: педагогічна, медична, психологічна та соціально-педагогічна. Так, для профілактики і запобігання делінквентної поведінки підлітків може застосовуватись цілий комплекс заходів, яку проводять відповідні органи кримінальної юстиції [39].

В Україні працюють соціальні інститути, які здатні здійснювати профілактику відхилень поведінки дітей та підлітків, зокрема, делінквентної поведінки [44]. Для загального означення вживають термін «суб'єкти профілактики» (агенти профілактики). Всі рівні відхилень поведінки мають відповідні специфічні інститути, які проводять профілактику розвитку відхилень у власне самій поведінці, у асоціальної активності, або у розвитку адикцій і девіантних відхиленнях, наприклад:

- інститут сім'ї та школи (соціальні педагоги, психологи школи, батьки, вчителі);
- позашкільні заклади дозвілля (гуртки, клуби, спортивні секції);

- Державна установа «Центр пробації» створена розпорядженням «Про утворення держустанови «Центр пробації» КабМіном України 13 вересня 2017 року №655-р [10].
- притулки для неповнолітніх (у системі соцзахисту та освіти) для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.
- центр соціальних служб – ЦСС (веде облік осіб, які скоїли правопорушення або схильних до делінквентної та девіантної поведінки (соціально неблагополучні сім'ї), проводить профілактичні заходи з такими особами та здійснює допомогу в процесах їх ресоціалізації та інтеграції в соціум).

Службою виконання покарань та захисту населення до правопорушника може накладатися покарання, яке регулюються Кримінальним кодексом України. Особа, скоївши злочин середньої тяжкості, може звільнитися судом від покарання у випадку, якщо буде визнане щире розкаяння, бездоганна поведінка та на момент постановлення вироку правопорушник не потребує застосування покарання [24]. Так суд до неповнолітнього може застосовувати примусові заходи виховного характеру, а саме: попередження; обмеження розваг і особливі вимоги до його поведінки; переведення під нагляд батьків (осіб, що їх замінюють), або під нагляд за згодою трудового чи педагогічного колективу, або певних осіб за їхнім проханням; застосування на неповнолітніх від 15-ти річного віку і мають майно, кошти (заробітну плату), обов'язку відшкодувати заподіяних майнових втрат; переміщення до спеціалізованих навчально-виховних установ до його виправлення, але на строк, не більше трьох років. Умови та порядок перебування їх в таких установах визначаються законом. До неповнолітніх можуть бути застосовані примусові заходи виховного характеру. Суд неповнолітньому може призначити вихователя в порядку, передбаченому законом.

Виділимо окрему структуру, яка має проводити заходи з профілактики делінквентної поведінки осіб – це ЦСС. Центри соціальних служб для сім'ї,

дітей та молоді вперше створено у 1992 році. У 80-х рр. XX ст. склались передумови від окремих елементів досвіду соціальної роботи переходити до вирішення проблем на державному рівні та створення системи служб соціальної допомоги для населення з розгалуженою інфраструктурою і кадровим забезпеченням [45].

Для офіційного початку роботи соціальних служб став Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 05.02.1993 року. Виконуючи Закон, КабМін України своєю постановою 13.08.1993 року № 648 «Про соціальні служби для молоді» затвердив Типове положення про соціальні служби для молоді, згідно якого, вони одержали статус структур, які надають соціальні послуги та допомогу молоді від 15 до 28 років. Постановою колегії Міністерства України у справах молоді та спорту від 30.12.1994 року за № 32-а було затверджено Комплексну програму розвитку соціальних служб для молоді на 1994-1997 рр. [17].

Соціальні служби співпрацюють з різними державними та громадськими організаціями. Спільно проходять профілактичні заходи у інформаційно-методичному забезпеченні (інформування, спільна рекламна продукція, друк бюлетенів, методичної літератури), наданні соціально-психологічної допомоги дітям та молоді кризових категорій (наркозалежним, молоді з девіантною поведінкою, неповнолітнім та молоді, що звільняються з місць позбавлення волі, підліткам, які перебувають у складних життєвих обставинах). Також, повномасштабне вторгнення вплинуло українців: значно зросла кількість людей з інвалідністю, що проживають самі, оскільки їх родичі евакуювались за кордон; суттєво збільшилась кількість сімей діючих та загиблих військовослужбовців, а також дітей-сиріт, що втратили одного чи обох батьків під час війни [8].

Вирішуючи питання профілактики делінквентної поведінки підлітків у складних життєвих обставинах, Центри соціальних служб працюють разом з наступними установами [34]:

- управління та відділи обласних, районних державних адміністрацій та міськвиконкомів у справах сім'ї та молоді, освіти, фізкультури і спорту, культури;
- служба у справах неповнолітніх;
- управління юстиції;
- ювенальна превенція;
- навчальні заклади;
- народні суди;
- органи прокуратури;
- управління Державного департаменту з питань виконання покарань;
- виховно-трудова колонія для неповнолітніх, центри здоров'я;
- регіональні товариства Червоного Хреста;
- центри профілактики ВІЛ- інфекції та лікування хворих на СНІД;
- нарко- та шкірвендиспансери;
- громадські фонди, молодіжні громадські організації.

Розробляються спільні міжнародні програми, зокрема з Міжнародним Фондом ООН (Організація Об'єднаних Націй), Представництвом ЮНІСЕФ (UNICEF) – Дитячий фонд ООН в Україні. Міжнародна співпраця дає можливість кращого вивчення іноземного досвіду соціальної роботи, який можна адаптувати до сучасних умов України.

Зараз, під час війни в Україні, багато організацій працюють у сфері соціальної та гуманітарної підтримки. Особливо активними є структури ООН, такі як МОМ (Міжнародна організація з міграції), ЮНІСЕФ, ПРООН (UNDP) – Програма розвитку ООН, УВКБ ООН (Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй), ОСНА (Управління ООН з координації гуманітарних справ), Міністерство соціальної політики Німеччини, Міжнародний Альянс Громадського здоров'я, Міжнародний фонд «Відродження» (Україна), UNAIDS (Швейцарія), DEC Ukraine Humanitarian

Appeal (Великобританія), Уряд Канади, Міжнародна гуманітарна організація «Save the Children» Міжнародна гуманітарна організація «Mercy Corps Ukraine», ACTED (Франція), Глобальна організація розвитку та освіти «IREX», Данська рада у справах біженців, Норвезька рада у справах біженців, Польська гуманітарна акція, Healthright International (США), проєкт Європейського Союзу EU4CSOs EmpowerUA [16, с. 7].

Реалізація соціальних програм центрами соціальних служб відбувається за участі волонтерів та добровільних помічників. Ними стають студенти педагогічних та медичних вузів, члени громадських об'єднань, медики, педагоги, психологи, співробітники правоохоронних органів, члени благодійних організацій, робітники Червоного Хреста. Для виконання соціальної роботи волонтери навчаються на курсах, які можуть здійснюватися у різноманітних формах.

Висновки до першого розділу

1. Девіантна поведінка — це широке поняття, яке охоплює будь-які відхилення від норм. Видами рахують асоціальну (агресивну, аморальну), адиктивну (залежну), протиправну (антисоціальну, делінквентну) та саморуйнівну (суїцидальну, аутоагресивну). Так, делінквентна поведінка є одним з різновидів девіантної поведінки, а саме, та поведінка, яка не схвалюється законом є делінквентною.

Делінквентна поведінка — це частковий підвид девіантної поведінки, який включає дії, що порушують правові норми та підпадають під адміністративну або кримінальну відповідальність. Вона зв'язана з правовими порушеннями, тому завжди має негативний характерта включає правопорушення (крадіжки в магазині, хуліганство, участь у вуличних бійках, дрібні злочини, пошкодження майна). Мотивами делінквентної поведінки є

економічна вигода та конфлікти із законом через особисті або соціальні проблеми.

Н. Клішевич в своїх наукових працях виділяє 3 групи детермінант делінквентної поведінки підлітка: соціальні детермінанти, які сформовані соціально-економічними, демографічними та соціо-культурними особливостями суспільства; соціально-педагогічні детермінанти, що пов'язані з проблемами, характерними для мікросередовища підлітків (сім'ї, загально-освітнього навчального закладу, групи однолітків); індивідуально - психологічні детермінанти, сформовані особливостями морфо-фізіологічної організації підлітка, його емоційно-вольовими та особистісними якостями, а також його ціннісно-мотиваційною сферою.

2. Поняття «складні життєві обставини» є багатокomпонентним та має для розуміння дві складові: психологічну і соціальну. Щодо психологічної складової – це неможливість фактично досягнути людиною бажаного результату через об'єктивні чи суб'єктивні причини, тобто коли виникає суттєве розходження між позицією «я хочу» та «я можу». Цей внутрішній конфлікт перешкоджає досягненню поставленої мети, через що з'являються негативні емоції, які стають вагомим індикатором складнощів для людини у важливих ситуаціях і це формує в людині відмову від позитивної стратегії досягнення успіхів та стабілізації життєво-важливих стратегій уникнення фіаско та невдач. Соціальна складова має значне обмеження в реалізації певних окремих прав, що пов'язано з соціальним статусом людини, її станом здоров'я, старістю, або обмеженими фінансовими ресурсами.

Аналіз поняття «складних життєвих обставин» є важливим моментом в розумінні суті соціально-педагогічної діяльності з дітьми, які опинилися в таких умовах. Це дозволить створювати ефективні методики профілактики та стратегії, які спрямовані на адаптацію та соціалізацію дітей, що пережили складні життєві ситуації.

3. В сучасній соціальній педагогіці визначення поняття «соціально-педагогічна діяльність» трактується як діяльність, що направлена на особу і сприяє вирішенню її проблем шляхом дослідження цієї особистості та її соціального оточення; а також спрямована на пошук відповідних способів спілкування з дитиною; виявлення засобів, які допоможуть дитині самостійно вирішити власну проблему. В системі соціально-профілактичної роботи основний її зміст полягає у соціально-педагогічній профілактиці, соціально-психологічній допомозі та соціальній адаптації та реабілітації.

Соціально-педагогічну профілактику можна реалізувати шляхом накопичення та вдосконалення форм і методів первинної профілактики. Перевагу отримують масові форми роботи (конкурси, фестивалі, виставки, створення та розповсюдження інформаційних листівок профілактичного змісту, співпраця зі ЗМІ). Соціально-психологічна допомога людині може надаватися і в груповій, і в індивідуальній формі. Часто застосовуються тренінги, які мають на меті зняття або зменшення схильності до конфлікту чи агресії та формування і становлення здорових норм поведінки.

4. Профілактика делінквентної поведінки підлітків проводиться в напрямках загальної профілактики делінквентності та індивідуальної профілактики делінквентності. Можлива спеціальна профілактика – це профілактика, яка використовується під час роботи з підлітковими групами в особливих складних життєвих умовах, які підвищують ризик появи девіантної поведінки. Соціальна профілактика створює базовий необхідний фон, на якому успішніше відбуваються і інші види профілактик: педагогічна, медична, психологічна та соціально-педагогічна.

Вирішуючи питання профілактики делінквентної поведінки підлітків у складних життєвих обставинах Центри соціальних служб співпрацюють з різноманітними українськими та закордонними організаціями та структурами.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

2.1. Форми, види, етапи і методи соціальної профілактики щодо попередження делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах

Соціальна профілактика делінквентної поведінки підлітків у складних життєвих обставинах – це складова професійної роботи соціальних працівників/соцпедагогів, яка включає заходи, орієнтовані на знаходження, попередження та подолання негативного впливу факторів, умов, причин, які формують відхилення у поведінці підлітків [29, с. 5]. Основною метою соціальної профілактики є створення умов для повноцінного життя, формування ефективного процесу соціалізації та самореалізації підлітків. Найефективнішу соціальну профілактику делінквентної поведінки підлітків, за дослідженнями вчених, можна проводити в навчальних закладах. Вона можлива за умов чітко організованого педагогічного процесу, який взмозі забезпечити формування культури, здорового способу життя та відповідних соціальних норм поведінки підлітків [23]. Але на дитину в підлітковому віці, зазвичай, вплив дорослих поступово зменшується, а натомість, більшого значення набувають стосунки з однолітками, з різноманітними формальними та неформальними групами. Тому, основний формат взаємодії дорослих з підлітками – це профілактична робота з групою, яка містить заходи з виявлення причин та можливих наслідків делінквентної поведінки.

Вид соціальної профілактики залежить від визначеного виду та рівня сформованості девіантної поведінки підлітка, яку виявляють соціальні працівники. На сьогодні класифікують вид соціальної профілактики наступним чином:

- первинна соціальна профілактика девіантної поведінки створює сприятливі умови для соціалізації, адаптації, самореалізації підлітків задля попередження виникнення відповідних проблем;
- вторинна соціальна профілактика девіантної поведінки виявляє відхилення у поведінці підлітків та попереджає їх подальше формування.
- третинна соціальна профілактика запобігає перехід відхилень у поведінці до більш складнішої стадії та виявляє появу рецидивів та негативних наслідків [29].

Основною зараз є первинна та вторинна профілактика підлітків з делінквентною поведінкою, соціальна реабілітація неповнолітніх, що отримали власний досвід протиправної поведінки та корекційна психологогічна робота з ними [41]. Реалізовується така робота використанням комплексів соціально-педагогічних технологій, стратегій, форм і методів не тільки у загальноосвітніх закладах, а і поза їх межами. Особливе значення мають інформаційні послуги, соціальний супровід неповнолітнього; організація зайнятості підлітків делінквентною поведінкою та сприяння їх самореалізації та самовдосконаленню.

Соціальна профілактика делінквентної поведінки підлітків проводиться відповідно до моделі поетапної зміни поведінки, використовуючи різноманітні ефективні методи (мозковий штурм, робота в групах, дискусія, переконання, метод вправ та кейсів) (див. табл. 2.1) [48]. Зауважимо також, що ефективність соціальної профілактики напряду залежить від дотримання наступних принципів:

- право підлітків на вільний вибір власної поведінки, яка обмежена аналогічним правом вибору інших;
- профілактика має бути гуманною і толерантною;
- профілактичні заходи мають добровільний характер участі;
- учасники профілактичного процесу мають взаємодію «суб'єкт-суб'єкт»;

- зміст, методи, форми, засоби профілактики мають відповідати індивідуальним і віковим особливостям підлітка;
- має зберігатися принцип безпечності під час профілактичних заходів для всіх учасників процесу [48].

Таблиця 2.1

Етапи соціальної профілактики делінквентної поведінки підлітків

Етапи	Назва та опис етапу
Перший	«Усвідомлення»: розширення інформації про власну особистість і проблему делінквентної поведінки
Другий	«Переоцінка власної особистості»: оцінка того, що підліток відчуває та думає про свою поведінку та про себе
Третій	«Переоцінка оточення»: оцінка того, як делінквентна поведінка впливає на оточуючих людей
Четвертий	«Групова підтримка»: відвертість, довіра, допомога групи однолітків та розв'язання проблеми делінквентної поведінки
П'ятий	«Катарсис»: відчуття і вираження власного ставлення до проблеми делінквентної поведінки
Шостий	«Зміцнення»: пошук, добір і прийняття рішення діяти, формувати переконання у здатності змінити поведінку
Сьомий	«Пошук альтернативи»: обговорення можливої заміни делінквентної поведінки на позитивні моделі
Восьмий	«Контроль за стимулами»: уникнення або протистояння стимулам, що провокують делінквентну поведінку
Дев'ятий	«Закріплення»: власне заохочення або заохочення з боку оточуючих до позитивних змін у поведінці
Десятий	«Соціальна адаптація»: розширення можливостей у соціальному житті з відмовою від делінквентної поведінки

Отже, соціальна профілактика делінквентної поведінки підлітків у складних життєвих обставинах проводиться у вигляді спеціального комплексу методів, засобів, прийомів, який спрямований на попередження виникнення делінквентної поведінки і являє собою цілісну програму профілактики.

Програму соціальної профілактики для підлітків, як загальний алгоритм, можна представити у вигляді наступних кроків [48]:

1. Визначення виду девіантної поведінки підлітків за типом відхилених норм (агресивна, адиктивна, делінквентна, конфліктна, суїцидальна).

2. Добір діагностичного інструментарію, який визначає рівень схильності підлітків до певного виду девіантної поведінки (див табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Діагностичні інструменти для визначення рівня схильності підлітків до певного виду девіантної поведінки

опитувальник «Діагностика стану агресії» (А. Басс, А. Даркі) [6, с. 145-147];	методика «Агресивна поведінка» (Є. Ільїн, П. Ковальов)
особистісний опитувальник «Мотиви вандалної поведінки» (І. В. Воробйова, О. В. Кружкова) [6, с. 149-152]	тест-опитувальник дослідження схильності до віктимної поведінки (О. О. Андроннікова)
тест Такера на виявлення ігрової залежності, модифікований та адаптований для неповнолітніх І. А. Конигіною [6, с. 174-175]	тест-опитувальник «Схильність до залежності від вживання психоактивних речовин» (І. А. Фурманов) [6, с. 168-169]

3. Проведення діагностики причин появи девіантної поведінки підлітків, використовуючи наступні методики (див табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Діагностичні інструменти для визначення причин виникнення девіантної поведінки підлітків

методика визначення акцентуації характеру (К. Леонгард, Х. Смішек) [6, с. 98-102]	методика діагностики соціально-психологічної адаптації підлітків (К. Роджерс, Р. Даймонд) [48]
методика дослідження соціальних мереж підлітка [48]	опитувальник соціально-комунікативної компетентності [48]
тест-опитувальник самоставлення (В. В. Столін, С. Р. Панталеєва) [48]	методика «Аналіз сімейної тривоги», тест-опитувальник батьківського ставлення [48]

4. Визначення виду, змісту, мети, завдання, моделі, форм (див табл. 2.4), методів соціальної профілактики (див табл. 2.5) відповідно до визначеного

рівня сформованості та з'ясованого виду девіантної поведінки підлітка. Мета полягає у попередженні та зниженні проявів делінквентної поведінки у підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах, шляхом формування соціально прийнятних норм поведінки, розвитку самоконтролю та відповідальності.

Таблиця 2.4

**Форми соціальної профілактики щодо попередження
делінквентної поведінки підлітків**

Індивідуальна робота	соціальне консультування, психолого-педагогічна підтримка, супровід підлітка
Групова робота	соціально-психологічні тренінги, групові дискусії, рольові ігри
Масові форми	інформаційні кампанії, акції, флешмоби, конкурси, тематичні виставки
Сімейна робота	консультації з батьками, сімейні тренінги, просвітні цькі зустрічі
Міжвідомча взаємодія	співпраця соціальних служб, закладів освіти, правоохоронних органів, медичних установ

5. Розробка та реалізація програми соціальної профілактики з конкретною цільовою групою учасників.

6. Діагностика результатів соціальної профілактики та формулювання отриманих висновків. Очікувані результати соціальної профілактики констатуються у зниженні рівня конфліктності, агресивності та правопорушень серед підлітків; підвищенні соціальної активності, проявах самоконтролю та правової культури; покращенні стосунків у сім'ї та колективі та у формуванні позитивних моделей соціальної поведінки.

Можемо також зазначити, що зараз розробляються авторські програми профілактики девіацій у підлітків, батьки яких є учасниками бойових дій. Наприклад, програма профілактики Ю. Красілової формує у підлітків асертивну поведінку, яка проявляється вмінням впевнено та по-партнерськи спілкуватися, відстоювати власні права та інтереси, не порушуючи інтересів та прав інших людей [22].

Таблиця 2.5

Методи соціальної профілактики

Педагогічні методи	Бесіда, лекція, дискусія – для формування моральних і правових уявлень. Метод переконання – створення позитивної установки на дотримання норм поведінки. Метод заохочення і довіри – стимулювання позитивних змін у поведінці. Рольові та ситуативні ігри – відпрацювання навичок поведінки в конфліктних ситуаціях
Психологічні методи	Тренінги особистісного зростання (самоповага, емоційна стабільність, комунікація). Метод арт-терапії, музикотерапії, ігротерапії – для зниження агресії й тривожності. Індивідуальні консультації – робота з внутрішніми конфліктами, самооцінкою. Метод позитивного підкріплення – закріплення соціально схвальної поведінки.
Соціально-діяльнісні методи	Соціальні акції, волонтерські ініціативи – залучення підлітків до суспільно корисної діяльності. Проектна діяльність – участь у спільних освітньо-соціальних проєктах. Соціально-педагогічна практика – розвиток відповідальності через включення в реальні дії.
Інноваційні методи	Інтерактивні тренінги («Конфлікт без агресії», «Мій вибір — безпечна поведінка») Онлайн-консультування та дистанційна підтримка підлітків. Соціальні комікси, відеоролики, квести — як сучасні інструменти профілактики.

2.2. Діагностика делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах

Діагностика делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах, проводиться з користанням спеціальних діагностичних процедур, завданням яких є виявлення соціально-

психологічних збудників (причин) протиправної поведінки.

Діагностика делінквентної поведінки таких підлітків здійснюється під час знайомства з особою, а також під час розробки програми корекційних заходів. Діагностика, яку проводить соціальний працівник, висвітлює профілактичний ефект на реальному рівні. Стандартні методи діагностики делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах – це анкетування, бесіда та спостереження. Анкетування як метод збирає соціологічний матеріал, який дозволяє відслідковувати динаміку делінквентності по території (громаді) та її соціологічну структуру (середній вік, стать, професію, освіту, сімейний стан).

Основними проявами делінквентної поведінки вважають агресивну насильницьку поведінку, яка проявляється в приниженні гідності особистості людини (бійки, тілесні ушкодження, прояви садизму, хуліганство); корислива поведінка, що має на меті швидке незаконне матеріальне збагачення (дрібні крадіжки, викрадення транспортних засобів, вимагання); незаконне виготовлення, зберігання, придбання та продаж наркотичних речовин [49].

Тому, нами було проведено дослідження щодо виявлення складностей у соціальній адаптації та визначення соціально-психологічних характеристик, які впливають на процеси соціальної адаптації у підлітків з делінквентною поведінкою, які були у складних життєвих обставинах. Досліджувались 28 підлітків, серед них 16 дівчат та 12 юнаків, які проходили лікувальний курс в реабілітаційному відділенні приватної клініки ADONIS (<https://adonis.com.ua/>) та у відділенні медичної реабілітації Київської міської дитячої клінічної лікарні № 1 (<https://kmdkl1.kiev.ua/departments/viddilennya-medichnoi-reabilitacii/>). Дослідження проводилось за письмовою згодою батьків\опікунів досліджуваних пацієнтів та за дозволом від керівництва медичних закладів. Ми використали тестові опитувальники для виявлення особистісних детермінант делінквентної поведінки підлітків [6]:

- 1) Методика визначення акцентуації характеру К. Леонгарда, Х.

Смішека) [6, с. 98-102];

2) Діагностика агресивних станів (опитувальник Басса-Даркі, або опитувальник «Діагностика стану агресії» (А. Басс, А. Даркі)) [31 с. 14-18]

3) Для діагностики ситуативних факторів виникнення делінквентної поведінки, а також для виявлення позитивної динаміки профілактичної та превентивної роботи соціального працівника використовували методику визначення схильності до девіантної поведінки (СДП) (А. Н. Орел) (жіночий варіант, чоловічий варіант) [7, с. 38]. Методика дозволяє бачити цілісну картину особливостей поведінки та рис характеру підлітка. Пропонована методика діагностики є стандартизованим тест-опитувальником для визначення схильності підлітків до різноманітних форм асоціальної поведінки. Він складається з набору спеціалізованих шкал психодіагностичних, які вимірюють готовність (схильність) до різного роду девіацій. Шкали опитувальника поділяються на змістовні та службові. Змістовні шкали вимірюють психологічний зміст комплексів пов'язаних між собою різноманітних форм девіантної поведінки, тобто особистісних та соціальних установок, що можуть бути прихованими за цими певними поведінковими проявами. Службова шкала вимірює схильність піддослідного до соціально-бажаних відповідей, її використовують для оцінки достовірності результатів опитувальника в цілому та для корегування результатів по змістовним шкалам.

Опитувальник СДП використовують як самостійну психодіагностичну методику, так і разом з іншими методиками, які вивчають особистість підлітка. Опитувальник призначається для вирішення практичних задач в галузі діагностики осіб, схильних до делінквентної поведінки, для психологічного консультування та для вимірювання ефекту соціально-педагогічного впливу. В такому варіанті методику застосовують для психодіагностики осіб підліткового та молодшого юнацького віку (14-17 років). Методика має 98 тверджень в чоловічому варіанті і 108 тверджень в жіночому (див табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Тестові шкали методики схильності до девіантної поведінки

№	Тестові шкали
1	Шкала установки на соціально-бажані відповіді
2	Шкала схильності до подолання норм і правил
3	Шкала схильності до адиктивної поведінки
4	Шкала схильності до саморуйнівної поведінки
5	Шкала схильності до агресії та насильства
6	Шкала вольового контролю емоційних реакцій
7	Шкала схильності до деліквентної поведінки
8	Шкала прийняття жіночої соціальної ролі (тільки для жіночого варіанту)

Діагностуючи делінквентну поведінку підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах, ми звернули увагу на діагностичні показники наступних шкал:

Шкала схильності до подолання норм і правил визначає схильність до подолання норм і правил та схильність до зневаги цінностей, загальноприйнятих норм та зразків поведінки. Результати:

50-60 балів	вираженість тенденцій заперечення загальноприйнятих норм і цінностей, наявність нонконформістських установок, схильність протиставляти власні норми і цінності груповим, тенденції «порушувати спокій», шукати труднощі, які можна було б подолати
60-70 балів	надзвичайна вираженість нонконформістських тенденцій, прояви негативізму

Шкала схильності до агресії та насильства вимірює готовність підлітка до реалізації агресивних тенденцій в поведінці. Результати:

50-60 балів	наявність агресивних тенденцій у випробуваного
60-70 балів	агресивна спрямованість особистості у взаємовідносинах з іншими людьми, схильність вирішувати проблеми за допомогою насильства, тенденції використовувати приниження партнера по спілкуванню як засіб стабілізації самооцінки, наявність садистичних тенденцій

Шкала схильності до адиктивної поведінки вимірює готовність реалізувати адиктивну поведінку. Результати:

50-70 балів	схильність до відходу від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, схильність до ілюзорно-компенсаторного способу вирішення особистісних проблем, орієнтація на чуттєву сторону життя, наявність «сенсорної спраги», гедоністичної орієнтації в нормах і цінностях
-------------	---

Шкала схильності до деліквентної поведінки вимірює готовність (схильність) підлітків реалізовувати деліквентну поведінку. У метафоричному значенні, шкала висвітлює «деліквентний потенціал», який може реалізуватися лише за певних обставин в житті людини.

Кожна відповідь оцінюється в один бал. Далі за кожною шкалою розраховуємо первинну суму балів, які потім при необхідності можна корегувати в зв'язку з дією фактору соціальної бажаності. Потім проводимо переклад «сирих» балів в стандартні. Авторська інтерпретація шкал за значенням балів в ряді випадків розходиться з математичним змістом стандартних балів. Значення в діапазоні 50-59 балів розуміють як «норму», 60-69 балів – як підвищення, і тільки вище 70 балів оцінюємо як «відхилення». Аналіз результатів тестування проводиться у відповідність з описаної автором інтерпретації шкал.

Результати нашого дослідження показали, що підлітки чоловічої статі схильні до порушення соціальних норм та порушення закону (8 чоловіків), що в свою чергу, є наслідком деліквентної поведінки (Табл. 2.7). Невелика кількість підлітків займає закриту позицію та орієнтована на соціально-бажані відповіді (2 респонденти). А троє опитаних схильна до агресії та насильства, хоча цей показник не перевищує норми за вибіркою. Високим зберігається показник схильності до деліквентної поведінки (7 чоловіків).

Підлітки жіночої статі мали високі показники за шкалою прийняття жіночої ролі (12 жінок), що свідчить про те, що вони добре усвідомлюють

свою роль у суспільстві як матері та жінки.

Таблиця 2.7

Результати дослідження за методикою СДП (А.Н.Орел), підлітки чоловічої статі

Діагностичні шкали	Кількість осіб досліджуваних
Шкала установки на соціально-бажані відповіді	2
Шкала схильності до подолання норм і правил	8
Шкала схильності до адиктивної поведінки	2
Шкала схильності до саморуйнівної поведінки	1
Шкала схильності до агресії та насильства	3
Шкала вольового контролю емоційних реакцій	6
Шкала схильності до деліквентної поведінки	7

Проте мають високі показники за шкалою схильності до подолання соціальних норм та правил (7 жінок) і шкалою схильності до деліквентної поведінки (8 жінок) (Табл.2.8).

Таблиця 2.8

Результати дослідження за методикою СДП (А.Н.Орел), підлітки жіночої статі

Діагностичні шкали	Кількість осіб досліджуваних
Шкала установки на соціально-бажані відповіді.	3
Шкала схильності до подолання норм і правил.	7
Шкала схильності до адиктивної поведінки.	2
Шкала схильності до саморуйнівної поведінки.	1
Шкала схильності до агресії та насильства.	5
Шкала вольового контролю емоційних реакцій.	10
Шкала схильності до деліквентної поведінки.	8
Шкала прийняття жіночої соціальної ролі (тільки для жінок)	12

Порівнюючи результати дослідження за методикою СДП (А.Н.Орел) за гендерною ознакою, ми можемо констатувати, що підлітки-чоловіки мають

вищій рівень схильності (8 опитаних) до подолання соціальних норм та правил в порівнянні з підлітками-жінками (7 опитаних). Також чоловіки більш схильні до делінквентної поведінки, ніж жінки, з показниками 7 чоловіків з 12 та 8 жінок з 16 відповідно. Та більш схильні до адиктивної поведінки та саморуйнування, ніж жінки з показниками 2 чоловіки та 2 жінки з відповідних вибірок.

Однак, жінки виявилися агресивнішими за чоловіків (5 жінок та 3 чоловіків відповідно) та менш схильними до емоційно-вольового контролю (10 жінок та 6 чоловіків відповідно) (Рис. 2.1).

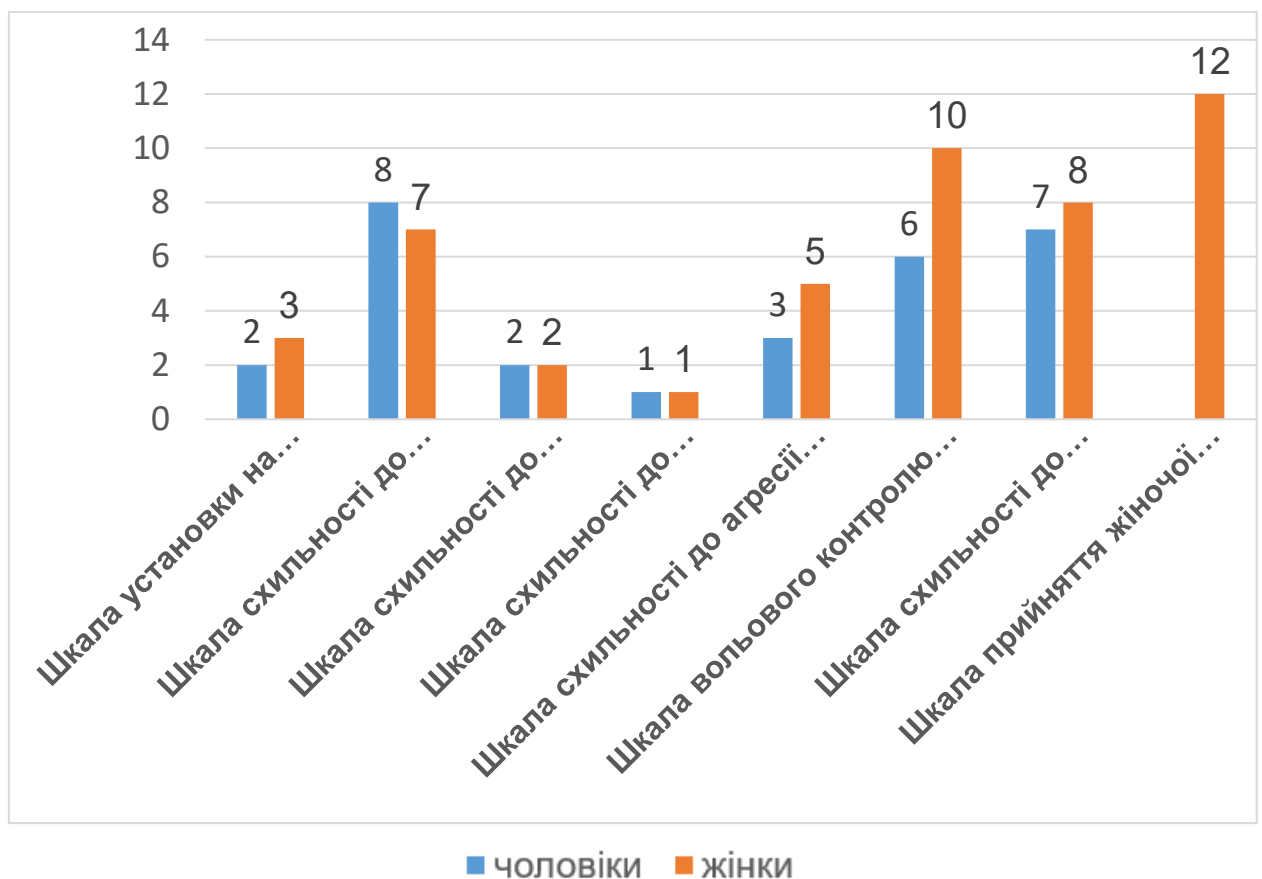

Рис.2.1. Порівняльний аналіз результатів дослідження чоловічої та жіночої вибірки за методикою СДП

Соціальний працівник може співпрацювати з підлітками, які мають відхилення особистісного характеру, а протиправна поведінка таких підлітків детермінується внутрішніми особистісними властивостями. В такому випадку можливо використати методику вивчення акцентуацій особистості К.

Леонгарда (К. Леонгард, Х. Смішек) [6, с. 98-102]. Теоретичним підґрунтям опитувальника є концепція «акцентуйованих особистостей» К. Леонгарда, в якій риси особистості поділені на основні та додаткові. Основні риси – це основа особистості. За умови чіткої виразності (акценту) ці основні риси дають акцентуацію характеру. Так, особистості з яскраво вираженими основними рисами названі К. Леонгардом «акцентуйованими».

Термін «акцентуйовані особистості» знаходиться між психопатією і нормою. Акцентуйовану особистість не потрібно розглядати як патологічну, однак під впливом несприятливих факторів акцентуації можуть набувати патологічного характеру, руйнуючи при цьому структуру особистості та провокувати на девіантну (делінквентну) поведінку.

Опитувальник має 13 шкал за десятьма типами акцентуйованих особистостей (12 типів) (див. табл 2.9) і шкали брехні та містить 97 питань, на які потрібно відповісти «так» або «ні». Опис акцентуйованих рис особистості за К. Леонгардом представлений в додатку В.

Таблиця 2.9

Типи акцентуйованих особистостей за К. Леонгардом

1	Гіпертимний (гіперактивний)	7	Застрагаючий
2	Дистимічний	8	Тривожно-педантичний
3	Циклоїдний	9	Тривожний (психостенічний)
4	Емотивний (емоційний)	10	Екзальтований (лабільний)
5	Демонстративний	11	Інтровертований (шизоїдний, аутистичний)
6	Збудливий	12	Екстравертований (конформний)

Результати дослідження показали, що у підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах, в переважній більшості значення рис особистості та темпераменту знаходяться на межі акцентуації у 18 досліджуваних підлітків. Але за діагностичними нормами юнацького віку ми припускаємо, що це прояв закономірностей психічного розвитку осіб юнацького віку. К. Леонгард вважав, що саме у підлітковому віці

спостерігається загострення певних рис особистості, яке зникає у віці ранньої дорослості.

Найзагостреними виявилися збудливий та застрягаючий типи, зі значеннями 16 та 11 опитаних відповідно. Також у досліджуваних підлітків констатовані гіпертимна та циклоїдна акцентуації (11 та 10 осіб відповідно). А інтровертований, дистимічний, тривожний та тривожно-педантичний тип акцентуацій не проявляється взагалі (Рис.2.2).

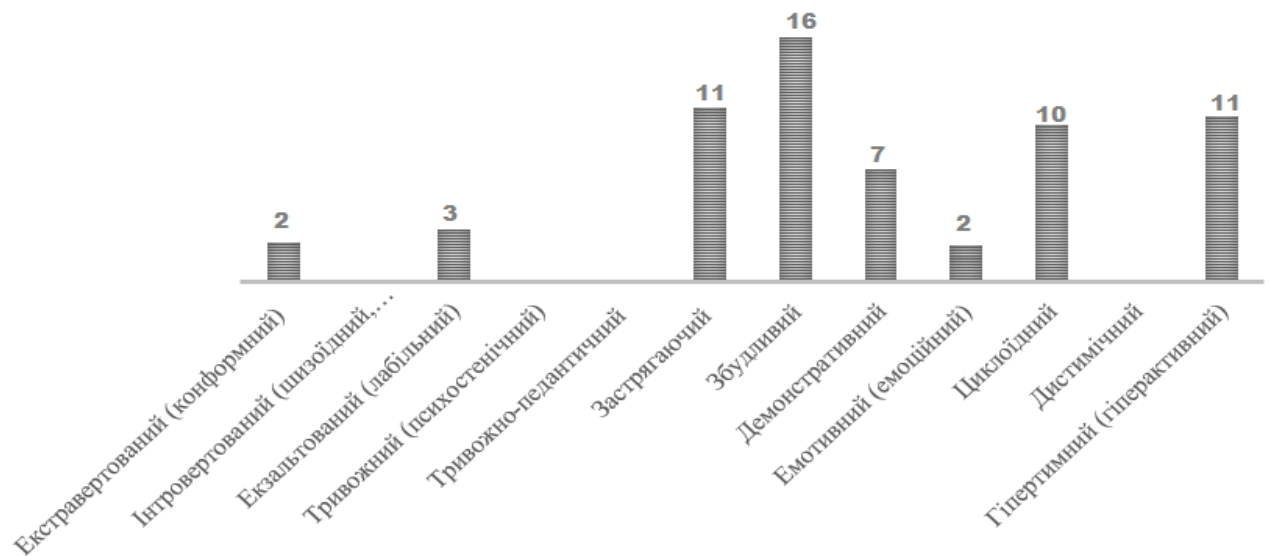

Рис.2.2. Результати дослідження акцентуйованих рис особистості за методикою К. Леонгарда

Виявлення впливу проявів агресії на життєдіяльність особи в соціумі та з метою проведення контролю за поведінкою, яка може шкодити як людині так і її оточенню застосовують методику «Діагностика стану агресії (Опитувальник Басса-Даркі)» [31, с. 14-18]. Агресивність розуміють як властивість особистості, яка має наявні деструктивні тенденції в сфері суб'єктно-суб'єктних взаємовідносин. Можливо, деструктивна складова в людській активності є необхідною умовою в творчій діяльності, так як потреби індивідуального розвитку в будь якому випадку створюють в людині здатність до нівілювання перешкод та подолання того, що протидіє цьому процесу.

Агресивність як будь-яка властивість особистості, має свій ступінь прояву та вираженості: від майже абсолютної відсутності до максимально граничного розвитку. Відсутність агресивності у людини формує пасивність, ригідність та надлишкову конформність. Власне сама агресивність не може робити особистість небезпечною, тому що, з одного боку, наявний зв'язок між агресивністю і агресією не викликає жорстокості, а, з іншого, акт агресії можна свідомо приймати в небезпечних формах (агресія немотивована).

За допомогою опитувальника Басса-Даркі можна діагностувати такі види агресивних проявів особистості (табл. 2.10):

Таблиця 2.10

Види агресивних проявів особистості

Фізична агресія	сильне бажання використовувати фізичну силу проти кого-небудь
Непряма агресія	агресія, яка проявляється у завуальованій формі, може бути або не спрямована на конкретну особу, або проявлятися побічно
Дратівливість (роздратування)	вираз негативних почуттів, при незначному порушенні. Таких людей називають запальними і грубими. Легке збудження і гнів
Негативізм	відкрита ворожість, недовіра до інших, опозиційна манера поведінки. Вона невизначена, тому що нестабільна – від несуттєвого опору до активної боротьби, спрямованої проти усталених законів і звичаїв
Образа	досить гостра агресія: люди, які схильні до такого виду агресії, заздрісні і проявляють ненависть
Підозрілість, недовіра	недовіра до мотивів інших людей, варіюється від обережності і надмірної передбачливості до оточуючих до впевненості в навмисності інших людей свідомо приносити шкоду
Вербальна агресія	прояв своїх власних негативних почуттів через прокляття, погрози, крики і вереск
Почуття провини	занадто виражені докори сумління, усвідомлення себе негарною людиною

Результати проведеного дослідження за методикою визначення рівня та форми агресії опитувальником Басса-Даркі показали, що досліджувані мають середній рівень агресії. Найвищий рівень розвитку мають види фізичної агресії (16 опитаних) та негативізму (14 осіб), які присутні у половини досліджуваних підлітків. Найнижчий рівень мають види непрямої (2 підлітків) та вербальної агресії (6 осіб) (рис.2.3).

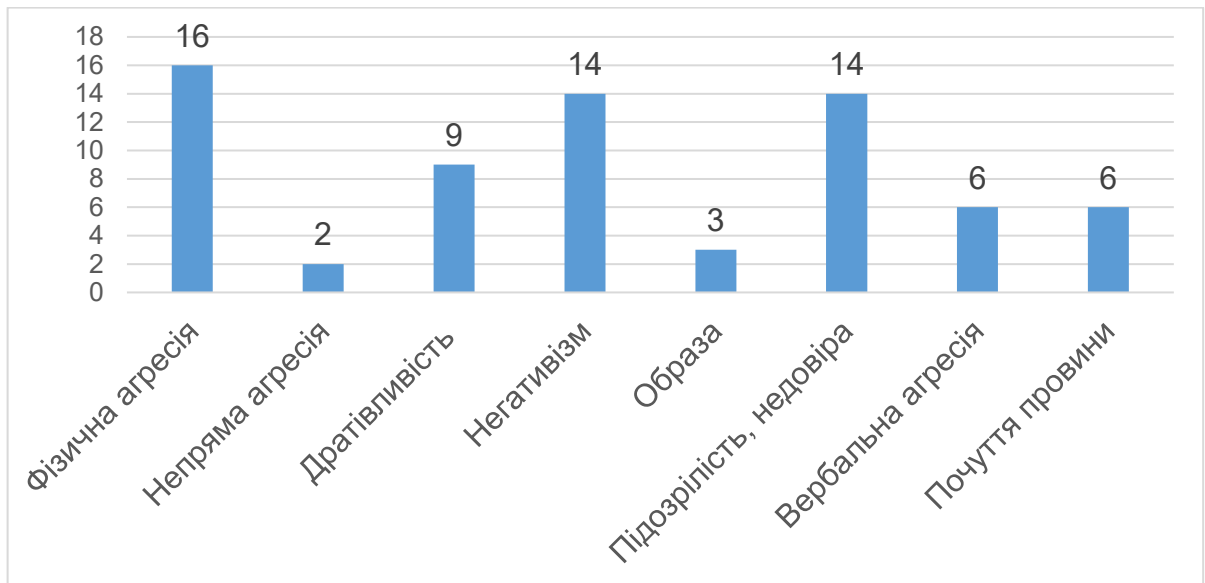

Рис.2.3. Результати дослідження за методикою «Діагностики стану агресії (Опитувальник Басса-Даркі)»

Підводячи підсумки результатів нашого дослідження, ми припускаємо, що причиною делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах є їх схильність до порушення соціальних норм та низький рівень правової компетентності. Однак, ми не виявили у підлітків високого рівня агресивних проявів, хоча агресивність у фізичній площині їм притаманна. Рівень акцентуацій характеру залишається високим, хоча згідно вікових норм він не виходить за межі паталогії. Профілактична соціальна робота з підлітками, які опинились в складних життєвих обставинах має орієнтуватись на формування правової культури, виконання правових норм підлітками та нормалізацію їх емоційного стану.

2.3. Програма соціальної профілактики делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах

Нами розроблена програма соціальної профілактики делінквентної поведінки осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, яка розглядає формування стійкого «профілактичного ефекту» та містить організаційні емпірико-діагностичні та тренінгово-розвивальні засоби і форми роботи, що допоможуть особистості підлітка бути залученим в соціальну активність суспільства та адаптуватися до його норм. Завданнями такої програми профілактики делінквентної поведінки є:

- провести соціально-педагогічну діагностику щодо схильності до делінквентної поведінки особам, що знаходяться у складних життєвих обставинах;
- провести інформаційно-просвітницьку та соціально-профілактичну роботу з особами, що перебувають у складних життєвих обставинах.

На нашу думку, профілактична діяльність соціального працівника має включати складові компоненти, які дозволятимуть сформувати умови для обов'язкового створення «профілактичного ефекту». Такому ефекту має сприяти соціально-педагогічна технологія профілактики делінквентної поведінки, що має на меті сформувати у підлітків власну думку про протиправні дії; чітке уявлення про обов'язковість покарання за такі протиправні дії; згенерувати здатність передбачити виникнення протиправної ситуації; а головне, сформувати негативне емоційне ставлення до правопорушення як соціального явища. Плануючи свою роботу ми підібрали заходи, які зможуть допомагати підліткам з делінквентною поведінкою:

- у стійкій мотивації до позитивних змін;
- усвідомити власні негативні риси характеру, емоції та пов'язані з ними різні проблеми;

- приймати рішення змінити поведінку в стані гніву, болю, агресії, занепокоєння, сорому, роздратованості, страждання, образи, страху;
- сформувати психосоціальну компетенцію ввічливості, толерантності, конструктивного розв'язування конфліктів, адекватної самооцінки, переживання невдач, вміння формувати власний бюджет, емпатію, позитивно мислити, долати стреси, відповідально приймати рішення.

Технологію профілактики делінквентної поведінки ми розглядаємо в послідовності наступних кроків, які забезпечують безпосередні профілактичні заходи в процесі яких формуються умови для появи «профілактичного ефекту» протидії делінквентної поведінки (див табл. 2.11):

Таблиця 2.11

Покрокова технологія профілактики делінквентної поведінки

<i>Перший крок</i>	правова освіта – включає ознайомлення з поняттям правопорушення, основними ознаками правопорушень та особливостями покарання. Мета етапу – навчити осіб, що знаходяться у складних життєвих обставинах розпізнавати в зовнішньому середовищі правопорушення
<i>Другий крок</i>	залучення до соціальної активності громади регіону, пошук шляхів отримання винагороди та соціального визнання соціально-прийнятним шляхом. Трудова ресоціалізація особистості, пошук вакантних місць або закладу для навчання
<i>Третій крок</i>	актуалізація емоційно-значущих і референтних осіб неповнолітніх (батьки, брати, сестри, друзі), соціально-значущих явищ (гра в футбол, прогулянки з друзями)
<i>Крок четвертий</i>	формування негативного емоційного ставлення до правопорушення як явища, яке дозволить сформувати в подальшому профілактику негативної внутрішньої установки через асоціативне уявлення про негативні наслідки протиправних дій, якщо б вони були здійснені по відношенню до емоційно-значущих осіб
<i>Крок п'ятий</i>	інформування про особливості покарання за здійснення правопорушення. Екскурсії в пенітенціарні центри, бесіди зі слідчими та людьми, які вже відбувають покарання з профілактичною метою
<i>Крок шостий</i>	формування вміння передбачати наслідки здійснення правопорушення: «виникає намір правопорушення» – «згадую наслідки» – «розраховую втрати (емоційні, соціальні, біологічні)» – «роблю висновки» – «приймаю рішення»

Досягнення очікуваних результатів можливе тільки за умови вмотивованої та свідомої участі підлітків, що перебувають у складних життєвих обставинах і забезпечується:

- довірливим контактуванням, повагою до їх поглядів, думок та почуттів;
- спільним прийняттям рішень (право вибору та власні повноваження);
- підтримкою ініціатив, таланту, сильних сторін особистості підлітка.

Програму соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків у складних життєвих обставинах представляємо за таким алгоритмом (див табл. 2.12):

Таблиця 2.12

**Алгоритм програми соціальної профілактики девіантної поведінки
підлітків у складних життєвих обставинах**

1	Вид (первинна, вторинна, третинна) / напрям профілактики (соціальна профілактика делінквентної поведінки підлітків)
2	Назва програми соціальної профілактики
3	Цільова група (вік, кількість учасників, інші характеристики за потреби)
4	Суб'єкти реалізації програми соціальної профілактики
5	Модель (або моделі) профілактики, які будуть реалізовані у визначеній програмі соціальної профілактики [29, с. 6-8]
6	Мета, завдання, зміст програми соціальної профілактики
7	Компетенції підлітків, які будуть сформовані під час їх участі у профілактичній програмі: цінності, знання, вміння, навички, здатність використовувати позитивні моделі поведінки в життєвих ситуаціях
8	Конкретні форми, методи, засоби реалізації програми соціальної профілактики (назва, коротка характеристика)
9	Технологія реалізації програми соціальної профілактики (послідовність, тривалість, дата, час, місце проведення заходів, відповідальні особи)
10	Методи і засоби діагностики результатів реалізації програми соціальної профілактики

Програма соціальної профілактики делінквентної поведінки підлітків у складних життєвих обставинах містить комплекс занять, які створені для формування базових компетенцій і зможуть допомогти адаптуватися в

соціальному середовищі. Наведемо приклади двох занять.

Заняття 1. Створюємо гармонійну особистість

Мета: сформувати відчуття внутрішньої гармонії, спокою та врівноваженості.

Тривалість: 90 хвилин.

План заняття

№ п/п	Вправа	Орієнтовна тривалість (хв.)	Ресурсне забезпечення
1.	Знайомство	10	Аркуші форматом А4 за кількістю учасників Фліпчарт
2.	Правила	5	
3.	Вступне слово	5	
4.	Вправа «Унікальність»	15	Додаток Г
5.	Очікування	5	
6.	Інформаційне повідомлення «Я»-образ»	10	
7.	Вправа «Самокритика»	10	Аркуші форматом А1, маркери, кольоровий папір
8.	Вправа «Цінність свого «Я»	20	
9.	Підсумки	10	

Хід заняття

1. Знайомство. Вправа «Будинок»

Інструкція: Тренер пропонує уявити і далі описати себе на аркуші у вигляді будинку.

Обговорення: під час аналізу описів будинків учасників потрібно звернути увагу на розмір, форму, зміст, комфортність будинку та на основі цього зробити висновок про рівень знання і прийняття кожним учасником власного «Я».

2. Правила.

3. Вступне слово.

Для повного відчуття неповторності власної особистості потрібно навчитись розуміти своє «Я», а особливо, інших людей та навколишній світ. Проблема самопізнання є найважливішою для людини і турбує її завжди.

Процес пізнання образу «Я» є тривалим і складним. З самого дитинства, коли пізнаючи навколишній світ, дитина робить перші кроки в пізнанні самої себе, починається розвиток самосвідомості.

4. Вправа «Унікальність».

Мета: усвідомити власну унікальність та унікальність інших людей та сформувати атмосферу відкритості та довіри.

Інструкція: Тренер пропонує учасникам поміркувати про те, що може відрізняти їх від інших учасників групи. Учасник, розпочинаючи вправу, каже одну ознаку своєї власної унікальності (Наприклад: я маю п'ять братів). Якщо ніхто в групі не зможе сказати підтвердження «В мене теж; Я теж», то учасник отримує 1 бал, якщо ж хтось з групи зможе підтвердити таку ознаку, то хід переходить до цього учасника. На прикінці гри рахуються бали та визначається учасник, який набрав найбільшу кількість балів, визначивши свої найособливіші риси. Після завершення проводиться обговорення.

5. Очікування.

Завдання: показати пантомімою свої очікування.

6. Інформаційне повідомлення «Я»-образ» (Додаток Г).

7. Вправа «Самокритика».

Мета: навчити об'єктивно оцінювати власні якості; усвідомлювати свої слабкі сторони; формувати адекватну самооцінку.

Інструкція: Кожен учасник одержує малюнок-модель сніговичка, на ньому пише свої «мінуси» — негативні якості і читає написане вголос. Після завершення проводиться обговорення.

8. Вправа «Цінність свого «Я».

Інструкція: Учасники розбиваються на групи так: одна група – на один вислів. Після виконання завдання група, що працювала над першим висловом, презентує його групі, яка працювала над другим, а потім – навпаки.

Обговорення: під час вправи можна з'ясувати специфіку осмислення учасниками своїх висловів, виявити вагомість прийняття власного «Я» як

гідного любові та поваги до себе і інших.

9. Підсумки.

Заняття 2. Мої права та обов'язки

Мета: ознайомитись з правами дитини, які визначені в Конвенції ООН про права дитини, сформувати навички правомірної поведінки.

Тривалість: 90 хвилин.

План заняття

№ п/п	Вправа	Орієнтовна тривалість (хв.)	Ресурсне забезпечення
1.	Привітання. Вправа «Я хочу щоб мене називали...»	5	
2.	Повторення правил	5	Фліпчарт, плакат «Наші правила»
3.	Вступ «Що сьогодні?»	5	
4.	Очікування	5	
5.	Вправа «Портфель»	15	Аркуш А4 з зображенням портфеля (Додаток Д)
6.	Вправа «Потреби та забаганки»	15	Аркуші форматом А3 (Додаток Е)
7.	Вправа «Конвенція ООН в малюнках»	15	Текст Конвенції (Додаток Ж), аркуші форматом А3, різнокольорові маркери, кольоровий папір
8.	Вправа «Класи прав дитини»	10	Додаток К
9.	Вправа «Позитив - негатив »	10	
10.	Підсумки	5	

Хід заняття

1. Привітання. Вправа «Я хочу, щоб мене називали...»

2. Повторення правил.

3. Вступ «Що сьогодні буде?»

Оголошення теми заняття: поняття потреб та забаганок, права та обов'язки дітей, знайомство з Конвенцією ООН про права дитини.

4. Очікування.

Тренер пропонує всім учасникам заняття по черзі продовжити фразу:

«На цьому заняття я очікую від учасників тренінгу...»

5. Вправа «Портфель».

Мета: сформувати навичку планування життєвої перспективи; визначити якості та уміння, які будуть необхідними для реалізації мрій.

Інструкція: Тренер пропонує учасникам уявно помандрувати на 15 років уперед, при цьому необхідно взяти з собою портфель. В цей портфель кожен учасник має покласти ті якості, які йому знадобляться в залежності від того, ким він хоче в майбутньому стати. Спочатку учасники визначають, ким би у 25-30 років вони хотіли стати. Потім кожен учасник отримує аркуш А-4 із зображенням портфеля (Додаток Д) у якому є 3 відділення: 1 - учасник має написати, ким він мріє бути в майбутньому; 2- речі першої необхідності, тобто ті якості особисті, які у нього вже є та ті, які обов'язково знадобляться для досягнення власної мрії; 3- гроші, тобто те, що повинен робити учасник для досягнення мрії. Після завершення учасники за бажанням зачитують свої записи та відбувається обговорення.

6. Вправа «Потреби та забаганки».

Мета: з'ясувати, що таке поняття «потреби» та «забаганки», навчити їх відрізняти, сформувати усвідомлення обов'язкової необхідності дотримання прав інших людей.

Інструкція: Кожна група отримує картку з написом потреби чи забаганки (Додаток Е). Завдання учасникам: продумати й визначити, що є потребою, а що забаганкою. Після цього на один аркуш наклеїти все, що належить до потреби, а на інший – до забаганки. В кінці роботи одна група презентує свої результати, а інша визначає варіанти, що збіглися. Якщо з'явилися розбіжності в переліку (наприклад, те, що одна група вважає забаганкою, інша - потребою), то група має аргументувати свою точку зору.

Обговорення: тренер просить учасників привести декілька прикладів, коли одна група вважала забаганку потребою, а інша група розглядала їхню потребу як забаганку.

7. Вправа «Конвенція ООН в малюнках».

Інструкція: Тренер розділяє учасників на п'ять груп. Вони отримують текст Конвенції ООН зі статтями (Додаток Ж). Кожна група розглядає чотири статті. Тренер пропонує учасникам намалювати те, про що в статтях йдеться, далі групи презентують свої малюнки та проводиться обговорення.

8. Вправа «Класи прав».

Мета: ознайомити учасників з основними статтями Конвенції ООН, використовуючи малюнки, навчити орієнтуватися у змісті Конвенції ООН про права дитини.

Інструкція: Тренер прикріплює таблички в різних кутках кімнати з написами: «Особисті (громадянські) права», «Культурні права», «Соціальні права», «Політичні права» (Додаток К) та називає кожному учаснику одну зі статей конвенції. Завдання учасникам – об'єднатися в групи біля кожної таблички. Після цього тренер пропонує групам обговорити, чи всі права, що мають учасники групи, відповідають «назві» групи, та запрошує групи презентувати права, що об'єднані певною назвою, і пояснити свої думки (це може зробити або доповідач, або кожен учасник групи).

9. Вправа «Позитив – негатив».

Інструкція: на аркуші паперу учасники повинні зафіксувати у лівій колонці «негатив», у правій – «позитив», який виник під час роботи в групах, або що сподобалось, а що ні. Після завершення завдання учасники висловлюють свої думки.

10. Підсумки.

Отже, під час консультування або надання психологічної та інших видів допомоги фахівцям найкраще використовувати диференційований підхід у вигляді залучення до навчання, сприяти працевлаштуванню, брати участь у виховних заходах та соціально корисній діяльності). При складанні плану супроводу буде доцільним наступне:

- враховування причин та умов, які сприяли вчиненню правопорушення;

- визначення рівня стосунків з оточенням;
- з'ясування психологічного мікроклімату у сім'ї;
- знати стать, релігійну і культурну ідентичність дитини;
- визначення сильних сторін особистості, на які буде спиратися надавач соціальних послуг, будуючи процес корекції;
- врахування висловлених особою побажання щодо обговорення плану подолання складних життєвих обставин;
- оцінення ризиків повторних правопорушень.

В підсумку, можемо сформуванати програму соціальної профілактики делінквентної поведінки підлітків у складних життєвих обставинах в таблицю (див. таблицю 2.13).

Таблиця 2.13

**Програма соціальної профілактики делінквентної поведінки
підлітків у складних життєвих обставинах**

Мета	Попередження проявів делінквентної поведінки серед підлітків шляхом розвитку соціальної відповідальності, самоконтролю та позитивних форм поведінки
Основні завдання	1. Формування правосвідомості та уявлень про соціально прийнятну поведінку. 2. Розвиток навичок саморегуляції, комунікації й подолання конфліктів. 3. Соціально-педагогічна підтримка підлітків і їхніх сімей. 4. Створення умов для конструктивного дозвілля та самореалізації
Цільова група	Підлітки 12–17 років, які перебувають у складних життєвих обставинах
Основні напрями реалізації	Профілактично-освітній: тренінги, дискусії, інтерактивні ігри. Психологічний: консультування, розвиток емоційної стійкості. Соціальний: супровід сімей, допомога у кризових ситуаціях. Дозвілєвий: участь у гуртках, волонтерських та творчих проєктах.
Очікувані результати	Зменшення проявів агресії та порушень поведінки; підвищення рівня правосвідомості; покращення сімейних і міжособистісних стосунків; формування позитивного соціального досвіду

Спеціаліст з соціальної роботи допомагає сформувати людині життєві навички, мотивує до відповідальності за своє власне життя, до особистісного зростання та самовизначення, створює підтримку в самореалізації, у відновленні та налагодженні стосунків підлітків з батьками або з особами, що їх замінюють, спонукає зрозуміти відповідальність за власні дії.

Висновки до другого розділу

1. Основною метою соціальної профілактики є створення умов для повноцінного життя, формування ефективного процесу соціалізації та самореалізації підлітків. Соціальна профілактика делінквентної поведінки підлітків у складних життєвих обставинах проводиться у вигляді спеціального комплексу методів і засобів, які спрямовані на попередження виникнення делінквентної поведінки і являє собою цілісну програму. Програму соціальної профілактики для підлітків, як загальний алгоритм, можна представити у вигляді наступних кроків:

Перший етап стосується визначення виду девіантної поведінки підлітка.

Другий етап є підбіркою та застосуванням діагностичного інструментарію для визначення рівня схильності підлітка до раніше встановленого виду девіантної поведінки.

На третьому етапі вивчаються причини виникнення та формування саме того виду девіантної поведінки підлітків, при цьому в роботі застосовуються різноманітні методи та засоби діагностики.

Четвертий етап включає ідентифікацію виду, моделі, мети, завдання, змісту, форми, методів, засобів соціальної профілактики відповідно до того відповідного рівня сформованості та раніш визначеного виду девіантної поведінки підлітків.

На п'ятому етапі власне відбувається сама розробка програми соціальної профілактики девіантної поведінки для підлітка.

Шостий етап – це реалізація програми соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків із чітко визначеною конкретною групою учасників.

На завершальному сьомому етапі проводиться діагностика отриманих результатів соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків та формулюються висновки.

2. Для виявлення особистісних детермінант делінквентної поведінки підлітків можна використовувати тестові опитувальники:

1) методика визначення акцентуації характеру К. Леонгарда, Х. Смішека);

2) діагностика агресивних станів (опитувальник Басса-Даркі, або опитувальник «Діагностика стану агресії»);

3) діагностика ситуативних факторів виникнення делінквентної поведінки, а також виявлення позитивної динаміки профілактичної та превентивної роботи соціального працівника – методика визначення схильності до девіантної поведінки (СДП) (А. Н. Орел) (жіночий варіант, чоловічий варіант).

3. За результатами нашого дослідження було виявлено, що у досліджуваних спостерігається високий рівень схильності до делінквентної поведінки. Це можна пояснити тим, що досліджувані мають на рівні загострення збудливий та гіпертимний тип акцентуації характеру. За взятою вибіркою спостерігаємо ряд акцентуацій, які створюють умови для імпульсивної та необдуманної поведінки. Порівняльний аналіз результатів дослідження за методикою «Схильності до делінквентної поведінки» (Н.А. Орел) виявив, що чоловіки мають більшу схильність до делінквентної поведінки ніж жінки. У досліджуваних високий рівень фізичної агресії, що може відображатися у здатності до вирішення проблем шляхом фізичного насилля. Також спостерігається високий рівень негативізму та недовіри до оточуючих, що може бути причиною протиправної поведінки, або може

змушувати порушувати закон чи шукати певний матеріальний зиск у протиправній діяльності та поведінці.

4. Нами запропоновані серія занять виховного та соціально-формуючого напрямку. Їх зміст ознайомлює підлітків з основними правами, які мають дорослі люди в соціальному середовищі та шляхами їх досягнення, частина вправ пов'язана з формуванням навичок свідомої поведінки та самоконтролю.

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз проблеми делінквентної поведінки підлітків з'ясував, що вона виникає на базі внутрішнього конфлікту між бажаннями, цілями та необхідністю дотримуватися вимог суспільства. Визначені 3 групи детермінант виникнення делінквентної поведінки підлітка: соціальні детермінанти, які сформовані соціально-економічними, демографічними та соціо-культурними особливостями суспільства; соціально-педагогічні детермінанти, що пов'язані з проблемами, характерними для мікросередовища підлітків (сім'ї, загально-освітнього навчального закладу, групи однолітків); індивідуально-психологічні детермінанти, сформовані особливостями морфо-фізіологічної організації підлітка, його емоційно-вольовими та особистісними якостями, а також його ціннісно-мотиваційною сферою.
2. Стандартні методи діагностики делінквентної поведінки підлітків, які перебувають у складних життєвих обставинах – це анкетування, бесіда та спостереження. За результатами нашого дослідження було виявлено, що у досліджуваних підлітків спостерігається високий рівень схильності до делінквентної поведінки. Це можна пояснити тим, що досліджувані мають на рівні загострення збудливий та гіпертимний тип акцентуації характеру. За взятою вибіркою спостерігаємо ряд акцентуацій, які створюють умови для імпульсивної та необдуманної поведінки. Також у підлітків діагностується найвищий рівень розвитку фізичної агресії (16 опитуваних), що може відображатися у здатності до вирішення проблем шляхом фізичного насилля. Спостерігається високий рівень негативізму та недовіри до оточуючих (14 осіб), що може бути причиною протиправної поведінки, або може змушувати порушувати закон чи шукати певний матеріальний зиск у протиправній діяльності та поведінці.
3. Порівнюючи результати дослідження за гендерною ознакою, ми можемо констатувати, що підлітки-чоловіки мають вищий рівень схильності до

подолання соціальних норм та правил в порівнянні з підлітками-жінками. Також чоловіки більш схильні до делінквентної поведінки, ніж жінки. Та більш схильні до адиктивної поведінки та саморуйнування, ніж жінки. Однак, жінки виявилися агресивнішими за чоловіків та менш схильними до емоційно-вольового контролю.

4. Соціальна профілактика делінквентної поведінки підлітків у складних життєвих обставинах проводиться у вигляді спеціального комплексу методів і засобів, які спрямовані на попередження виникнення делінквентної поведінки і являє собою цілісну програму:

перший етап стосується визначення виду девіантної поведінки підлітка.

Другий етап є підбіркою та застосуванням діагностичного інструментарію для визначення рівня схильності підлітка до раніше встановленого виду девіантної поведінки.

На третьому етапі вивчаються причини виникнення та формування саме того виду девіантної поведінки підлітків.

Четвертий етап включає ідентифікацію виду, моделі, мети, завдання, змісту, форми, методів, засобів соціальної профілактики відповідно до того відповідного рівня сформованості та раніш визначеного виду девіантної поведінки підлітків.

На п'ятому етапі власне відбувається сама розробка методів та засобів програми соціальної профілактики девіантної поведінки для підлітка.

Шостий етап – це реалізація програми соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків із чітко визначеною конкретною групою учасників.

На завершальному сьомому етапі проводиться діагностика отриманих результатів соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків та формулюються висновки.

5. Профілактика делінквентної поведінки підлітків проводиться в напрямках загальної профілактики делінквентності та індивідуальної

профілактики делінквентності. Можлива спеціальна профілактика, яка проводиться під час роботи з підлітковими групами в особливо складних життєвих умовах, які підвищують ризик появи девіантної поведінки. Соціальна профілактика формує бажаний необхідний фон для більш успішного здійснення ще і інших видів профілактики: педагогічної, медичної, психологічної та соціально-педагогічної.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бакун Т. Психодіагностика особистості та профілактика девіантної поведінки. *Світло*. 2003. № 2. С. 91–95.
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
3. Бех І. Від волі до особистості. Київ : Україна-Віта, 1995. 216 с.
4. Булаєва О. В. Психологія девіантної поведінки : навч.-метод. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 150 с.
5. Ващенко І. В., Іваненко Б. Б. Психологічні ресурси особистості в подоланні складних життєвих ситуацій. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 40. С. 33–49. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2018_40_5
6. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посіб. до спецкурсу «Психологія девіацій» : у 2 ч. Ч. 2. Практична частина. Київ : [б. в.], 2016. 193 с.
7. Гаркавенко Н. В., Собкова С. І. Соціальна психологія адиктивної поведінки : навч.-метод. посіб. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2019. 181 с.
8. Діти, яких торкнувся збройний конфлікт в Україні : дослідницький звіт. Київ : УМПД, 2019. 60 с. Режим доступу: <https://radnyk.org/wp-content/uploads/2019/10/Doslidnyczyj-zvit-Dity-yakyh-torknuvsya-zbrojnyj-konflikt-v-Ukrayini-.pdf>
9. Доценко В. В. Теоретичні підходи щодо вивчення кризових станів особистості. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія : Психологія. 2011. Вип. 45. С. 73–77. Режим доступу: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/1368>
10. Державна установа «Центр пробації». Режим доступу: <https://kvs.gov.ua/about-service/structure/probation/>
11. Дуванська К. О. Теоретичні аспекти делінквентної поведінки неповнолітніх як соціально-педагогічна проблема. *Педагогічні науки: теорія, історія,*

- інноваційні технології. 2013. № 8. С. 310–318. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2013_8_36
- 12.Євдокименко Т. В. Складні соціальні обставини дитини: до питання класифікації. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2019. № 2 (38). С. 94–100.
- 13.Єгоров І. Ю., Жукович І. А. Розвиток підходів до оцінювання результатів діяльності науково-дослідних установ. *Наука та наукознавство*. 2022. № 3. С. 36–50. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NNZ_2022_3_5
- 14.Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Д. Зверєвої. Київ-Сімферополь : Універсум, 2012. 536 с.
- 15.Замашкіна О. В. Девіантна поведінка підлітків: класифікація та особливості. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2019. № 41. С. 123–130.
- 16.Зацікавленість і спроможність ОГС надавати соціальні послуги : дослідження про соціальні послуги. Київ : [б. в.], 2024. 96 с. Режим доступу: <https://ednannia.ua/attachments/article/12720/%D0%94%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%B%D1%83%D0%B3%D0%B8.pdf>
- 17.Зверєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика : монографія. Київ : Правда Ярославичів, 1998. 393 с.
- 18.Зливков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
- 19.Карпенчук С. Г. Самовиховання особистості : навч.-метод. посіб. Київ : Інститут змісту і методів навчання, 1998. 384 с.
- 20.Клішевич Н. А. Соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою (друга половина XX – початок XXI століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2011. 22 с.

- 21.Клішевич Н. А. Детермінанти делінквентної поведінки неповнолітніх у другій половині XX – на початку XXI століття. Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2013. С. 128–136.
- 22.Красілова Ю. М. Профілактика девіацій у підлітків, батьки яких є учасниками бойових дій. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Психологія. 2017. Вип. 63. С. 54–57. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPC_2017_63_13
- 23.Кривонос О. Б. Соціальна профілактика делінквентної поведінки підлітків. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 5 (39). С. 190–198.
- 24.Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
- 25.Лазор К. П. Психологічні особливості девіантної поведінки : монографія. Одеса : Габітус, 2021. 200 с.
- 26.Лубінець Д. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. Режим доступу: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/rozdil-4-prava-dytyny>
- 27.Лютий В. П. Поведінка девіантна. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Д. Зверєвої. Київ-Сімферополь : Універсум, 2013. С. 358–360.
- 28.Лютий В. П. Поведінка делінквентна. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Д. Зверєвої. Київ-Сімферополь : Універсум, 2013. С. 360–363.
- 29.Лютий В. П. Соціальна профілактика негативних явищ як напрям соціальної роботи з дітьми та молоддю : Профілактика ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки серед вихованців притулків для неповнолітніх : збірка інформаційних, методичних, ілюстративних матеріалів / за заг. ред. Т. В. Журавель, Т. Л. Лях ; авт.-упор. О. В. Безпалько та ін. Київ, 2004. С. 5–8.

- 30.Маннапова К. Р. Роль життєстійкості у подоланні складних життєвих ситуацій. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1, т. 2. С. 75–78.
- 31.Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників : збірник практичних матеріалів / упоряд. О. Степанюк, О. Мельниченко. Київ, 2020. 132 с. Режим доступу: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/7/471051.pdf>
- 32.Моргун В. Ф., Седих К. В. Делінквентний підліток : навч. посіб. з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. 120 с.
- 33.Павлюк О. Д. Характеристика девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх до та у період воєнного стану. *Вісник післядипломної освіти* : зб. наук. пр. Серія : Соціальні та поведінкові науки. 2023. № 55, т. 26. С. 105–128.
- 34.Практичний досвід роботи спеціалістів спеціалізованих служб та партнерських організацій Київського міського центру соціальних служб для молоді / упоряд. К. С. Шендеровський. Київ : ДЦССМ, 2003. 384 с.
- 35.Предко В. Складна життєва ситуація як провідна умова формування життєстійкості особистості. *Theoretical and Applied Problems of Psychology*. 2021. № 1 (54). С. 74–99.
- 36.Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах : наказ Міністерства соціальної політики України від 31.03.2016 р. № 318. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0621-16>
- 37.Про затвердження Порядку взяття на профілактичний облік, проведення профілактичної роботи та зняття з профілактичного обліку кривдника уповноваженим підрозділом органу Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 25.02.2019 р. № 124. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0270-19#Text>

38. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII. Верховна Рада України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>
39. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text>
40. Рудяк В. О. Щодо розуміння сутності поняття «складні життєві обставини». *Соціальне право*. 2019. № 1. С. 152–157. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sopr_2019_1_28
41. Седих К. В., Моргун В. Ф. Делінквентний підліток : навч. посіб. з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. 3-тє вид., доп. Київ : Видавничий дім «Слово», 2019. 272 с.
42. Сейко Н. А. Соціальна педагогіка : курс лекцій. Житомир : Житомирський держ. пед. ун-т, 2002. 260 с.
43. Сорочинська В. Є. Організація роботи соціального педагога : навч. посіб. Київ : Кондор, 2005. 198 с.
44. Соціальна педагогіка : підручник / за ред. А. Й. Капської. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 488 с.
45. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / за заг. ред. І. Д. Зверєвої. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 336 с.
46. Співак В. І. Особливості соціально-педагогічної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна. 2009. Вип. XI. 266 с.
47. Стельмах С. Профілактика складних життєвих обставин: концептуалізація поняття. *Social Work and Education*. 2022. Vol. 9, No. 1. С. 134–146. DOI:

10.25128/2520-6230.22.4.11.

Режим

доступу:

<http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/25636>

48.Сушик Н. Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків. *Нова педагогічна думка*. 2018. № 1 (93). С. 83–86.

49.Третьяченко В. В., Гарькавець С. О., Коломійцев О. А. Психологія правослужняної та протиправної поведінки особистості в умовах трансформації українського суспільства : монографія. Луганськ : Знання, 2008. 344 с.

50.Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки : навч.-метод. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

51.Юридична психологія : словник-довідник / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін. ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Млісєєва. 2-ге вид., уточ. та доп. Київ : КНТ, 2008. 224 с.

52.Eteng Matilda E., Amalu Melina N., Ekarika Catherine B., Abang Kinsley B. Understanding Students' Deviant Behaviour Based on Gender in Federal Universities of Southern Nigeria. *Palarch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*. 2021. Vol. 18 (8). P. 4016–4025. ISSN 1567-214. Режим доступу:

https://www.researchgate.net/publication/355061613_Understanding_Students_'Deviant_Behaviour_based_on_Gender_in_Federal_Universities_of_Southern_Nigeria

53.Shoemaker D. J. Theories of Delinquency: An Examination of Explanations of Delinquent Behavior. New York : Oxford University Press, 2000. 356 p.

54.Olugbode A. Effect of Social Problems on the Academic Performance and Social Adjustment of Senior Secondary Students in Shomolu Education District II of Lagos State. 2012. P. 1–22. Режим доступу: <http://www.academia.edu/3313203>

ДОДАТКИ

Додаток А

**Етапи розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками із
делінквентною поведінкою у другій половині XX - на початку XXI
століття**

	Етапи		
	Актуалізації (50-70 рр. XX ст.)	Інституціоналізації (80 - середина 90 рр. XX ст.)	Технологізації (середина 90 рр. XX - початок XXI ст.)
Мета роботи	підвищення рівня ідейно-виховної роботи, формування дисциплінованості; профілактика – організація дозвілля	правове виховання; профілактика правопорушень; активне залучення до суспільно-корисної діяльності	організація профілактичної, психолого-корекційної та реабілітаційної роботи; інноваційні технології попередження та подолання делінквентної поведінки
Соціальні інститути	загальноосвітні школи, піонерські та комсомольські організації, спеціальні школи та спеціальні професійно-технічні училища, дитячі кімнати міліції, приймальники-розподільники, комісії у справах неповнолітніх, кримінальна міліція	середні загальноосвітні, школи, школи-інтернати, школи соціальної реабілітації, позашкільні навчальні заклади, клуби за місцем проживання, батьківські комітети, ради будинків, ради сприяння сім'ї й школі, центри соціальних служб для молоді, дитячі кімнати міліції, приймальники-розподільники, комісії у справах неповнолітніх, притулки для неповнолітніх, кримінальна міліція у справах неповнолітніх	середні загальноосвітні школи, школи-інтернати, школи соціальної реабілітації, позашкільні навчальні заклади, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, їх спеціалізовані формування, клуби за місцем проживання, неурядові організації, дитячі громадські організації, приймальники-розподільники, притулки для неповнолітніх (дітей), центри соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх, служби у справах неповнолітніх (дітей), кримінальна міліція у справах неповнолітніх (дітей)
Хто здійснював роботу	класні керівники, вчителі, завучі з виховної та позакласної роботи, піонерські вожаті, громадські вихователі неповнолітніх, оперативні працівники у справах неповнолітніх, позаштатні інспектори дитячих кімнат міліції	класні керівники, організатори позакласної роботи, педагоги-організатори комунальної служби, керівники підліткових клубів за місцем проживання, батьки та батьківські комітети при школах, соціальні працівники, інспектори у справах неповнолітніх, працівники кримінальної міліції для неповнолітніх	класні керівники, вчителі, вихователі, соціальні педагоги, психологи, соціальні працівники, фахівці з соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, волонтери, працівники міліції, інспектори у справах неповнолітніх (дітей), працівники кримінальної міліції для неповнолітніх (дітей)

Додаток Б

Нормативно-правова база кожного з етапів розвитку соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою у другій половині XX - на початку XXI століття

Етапи		
Актуалізації (50-70 рр. XX ст.)	Інституціалізації (80 - середина 90 рр. XX ст.)	Технологізації (середина 90 рр. XX - початок XXI ст.)
наказ МВС СРСР „Інструкція про роботу органів міліції з ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності» (1953 р.); постанова „Про організацію шкіл-інтернатів» (1956 р.); „Положення про школу з подовженим днем» (1960 р.); постанова „Про перетворення виховних колоній для неповнолітніх Міністерства охорони громадського порядку УРСР в спеціальні школи Міністерства освіти УРСР і спеціальні професійно-технічні училища Головного управління професійно-технічної освіти при Раді Міністрів УРСР» (1964р.)	наказ „Про заходи вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ із запобігання правопорушенням серед неповнолітніх» (1988 р.); Закон України „Про освіту» (1991 р.); Декларація „Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (1992 р.); Закон України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993 р.); Закон України „Про органи і служби у справах неповнолітніх і спеціальні установи для неповнолітніх» (1997 р.)	Закон України „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2001 р.), нова редакція Закону України „Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2009 р.); Закон України „Про охорону дитинства» (2001 р.); Закон України „Про соціальні послуги» (2003 р.); Програма подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на 2006-2010 роки (2006 р.); Закон України „Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (нова редакція 2007 р.); Закон України „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2008 р.)

Додаток В

Шкали акцентуованих рис особистості за К. Леонгардом

1. Гіпертимний (гіперактивний) – надмірно піднятий настрій, завжди веселий, балакучий, енергійний, самостійний, прагне до: лідерства, ризику, авантюри, не реагує на зауваження, ігнорує покарання, відсутня межа самокритичності. Діти з гіпертимною акцентуацією характеру контактні, комунікабельні, жваво жестикулюють, ініціативні, у них яскраво виражені організаторські здібності, оптимістична налаштованість. Нормальному розвитку характеру підлітків з гіпертимною акцентуацією можуть зашкодити як відсутність нагляду, так і жорстокий контроль, проти якого вони бурхливо протестують.

2. Дистимічний – тип є протилежний гіпертимному, постійно понижений настрій, сум, замкнутість, небагатослівність, песимістичність, його обтяжує гучне суспільство, у конфлікти вступає рідко, частіше в них виступає пасивною стороною. В переважній більшості вони мають низький рівень комунікації і як наслідок цього дуже вузьке коло товаришів. Вони швидко втомлюються, важко переносять неприємності. Цінують тих, хто дружить з ними і схильні їм підпорядковуватися. Віддають перевагу роботі, що не потребує широкого кола спілкування

3. Циклоїдний – товариськість циклічно змінюється (висока в період підвищеного настрою і низька - пригніченості). Інтереси залежать від циклу настрою. Схильні до розчарування в професії, зміни місця роботи. На зауваження і докори можуть відреагувати роздратуванням, грубістю і гнівом, ще більше при цьому засмучуючись

4. Емотивний (емоційний) – надмірна чутливість, уразливість, глибоко переживають найменші прикрощі, занадто чутливі до зауважень, невдач, тому в них частіше сумний настрій. Рідко вступають у конфлікти, відіграють в них пасивну роль. Протипоказані несправедливість, хамство, перебування в оточенні брутальних людей. Схильні до невротичної депресії, інфаркту, гіпертонії.

5. Демонстративний – виражене прагнення бути в центрі уваги і досягти своїх цілей за будь-яку ціну: сльози, неприємність, скандали, хвороби, хвастощі, незвичні захоплення. Поведінка залежить від людини, з якою має справу, висока пристосовуваність до людей. Провокують конфлікти, при цьому активно захищаються. Схильність до істерії. Замкнуте коло спілкування, одноманітна робота пригнічують їх

6. Збудливий – підвищена дратівливість, нестриманість, агресивність, похмурість, «занудливість», але можлива підслесливість, послужливість (як маскування). Схильність до хамства і нецензурної лайки або мовчазності, сповільненості в бесіді. Поза приступами гніву - сумлінність, акуратність, любов до дітей.

7. Застрягаючий – «застрягають» на своїх думках, не можуть забути образ, «зводять, ведуть рахунки», службова і побутова незговірливість, схильність до затяжних чвар, у конфліктах частіше бувають активною стороною, чітко визначене коло ворогів і друзів. Зачеплене самолюбство, несправедлива образа, перешкода до досягнення честолюбних цілей, ситуація ревнощів здатні викликати «манію переслідування, ревнощів» тощо. Віддають перевагу роботі, що дає відчуття незалежності і можливість проявити себе [3, 164-165].

8. Тривожно-педантичний – виражена занудливість у виді «пережовування» подробиць, зморюють домашніх надмірною акуратністю. Сумлінність, акуратність, серйозність, надійність у справах і почуттях. Прагнуть перекласти прийняття важливого рішення на інших.

9. Тривожний (психостенічний) – знижений фон настрою, побоювання за себе, близьких, боязкість. непевність у собі, крайня нерішучість, довго переживають невдачу, сумніваються у своїх діях, рідко вступають у конфлікти, пасивна роль, дружелюбні, самокритичні, ретельні.

10. Екзальтований (лабільний) – дуже мінливий настрій, емоції яскраво виражені, підвищене відволікання на зовнішні події, балакучість, улюбленивість, почуття співчуття, яскравість почуттів, прихильність до друзів, надмірна вразливість, патетичність, панікерство, схильність до розпачу. Невдачі, сумні події сприймають трагічно.

11. Інтровертований (шизоїдний, аутистичний) – мала товариськість, замкнуті, осторонь від усіх, спілкування при необхідності, занурені в себе, про себе нічого не розповідають, свої переживання не розкривають, хоча властива підвищена ранимість. Люблять самотність. У конфлікти вступають рідко - при спробі вторгнутися в їхній внутрішній світ. Часті випадки захворювання шизофренією

12. Екстравертований (конформний) – висока товариськість, балакучі, свої думки не мають, дуже не самостійні, прагнуть бути як усі, неорганізовані, віддають перевагу підпорядковуванню. Готові вислухати «сповідь» іншого, старанність. Ситуації вимушеної самотності, безконтрольність і нерегламентаність життя протипоказані.

Додаток Г

Інформаційне повідомлення «Я»-образ»

Психологічні словники трактують Я-концепцію як динамічну систему уявлень людини про саму себе. Англійський психолог Р. Берні в книзі «Розвиток Я-концепції і виховання» визначає Я-концепцію як «сукупність всіх уявлень індивіда про себе, пов'язану з їх оцінкою». Я-концепція виникає у людини в процесі соціальної взаємодії як неминучий і завжди унікальний результат психічного розвитку, як відносно стійке і в той же час підвладне внутрішнім змінам і коливанням психічне придбання. Початкова залежність Я-концепції від зовнішніх впливів безперечна, але надалі вона відіграє самостійну роль в житті кожної людини. Навколишній світ, ставлення до інших людей сприймаються нами крізь призму Я-концепції, що формується в процесі соціалізації, але має і певні соматичні та індивідуально-біологічні детермінанти.

Яким чином відбувається формування Я-концепції індивіда? Взаємозв'язки людини зі світом багаті і різнобічні. В системі цих взаємозв'язків їй доводиться виступати в різних якостях, в різних ролях, бути суб'єктом найрізноманітніших видів діяльності. І з кожної взаємодії зі світом речей і світом людей людина «виносить» образ свого Я. У процесі самоналіза, розчленування окремих конкретних образів свого Я на складові - зовнішні і внутрішні психологічні особливості - відбувається як би внутрішнє обговорення з самим собою своєї особистості. Першою, найважливішою функцією Я-концепції є забезпечення внутрішньої узгодженості особистості, відносної стійкості її поведінки. Якщо новий досвід, отриманий індивідом, узгоджується з існуючими уявленнями про себе, він легко асимілюється, входить в Я-концепцію. Якщо ж новий досвід не вписується в існуючі уявлення про себе, суперечить вже наявній Я-концепції, то спрацьовують механізми психологічного захисту, які допомагають особистості конструктивно інтерпретувати травмуючий досвід. Це дозволяє утримувати Я-

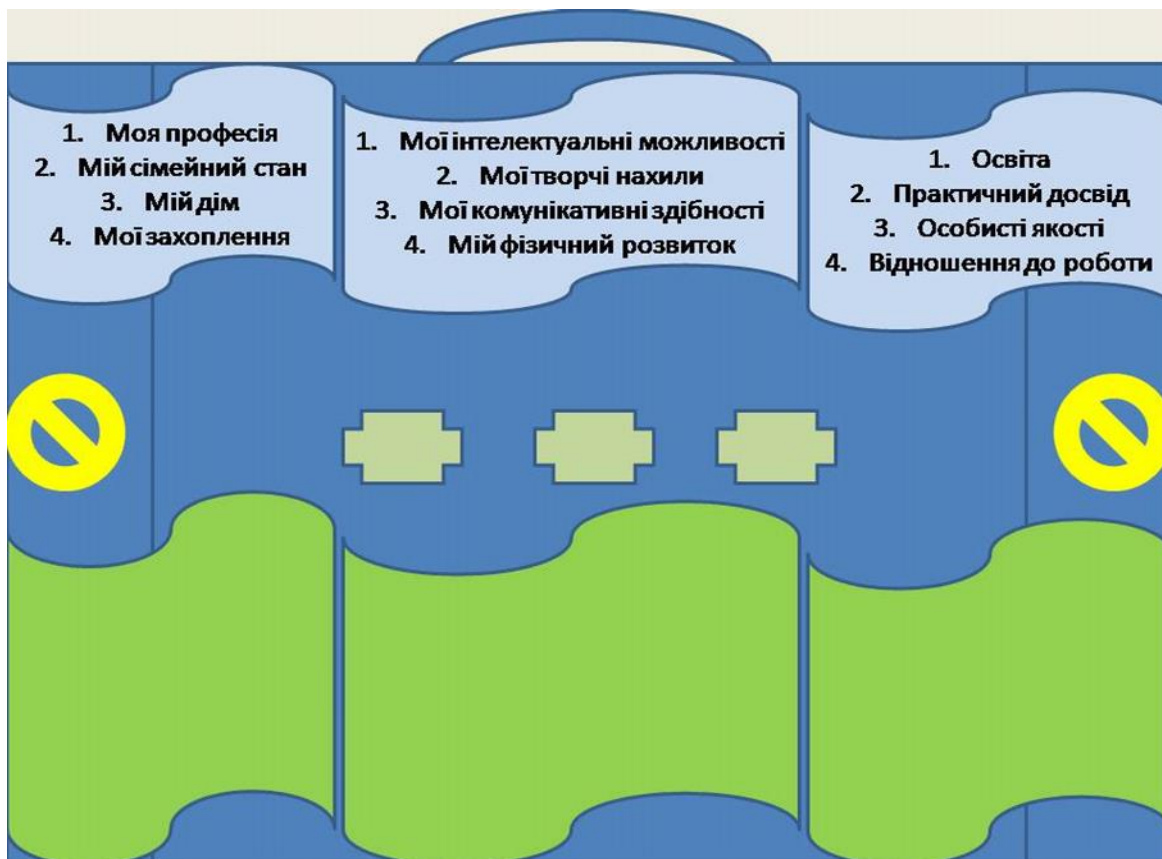
концепцію в урівноваженому стані, навіть якщо реальні факти ставлять її під загрозу. Це прагнення захистити Я-концепцію, захистити її від руйнівних впливів є, на думку Бернса, одним з основних мотивів нормальної поведінки.

Друга функція Я-концепції полягає в тому, що вона визначає характер інтерпретації індивідом його досвіду. Я-концепція діє як свого роду внутрішній фільтр, який визначає характер сприйняття людиною будь-якої ситуації. Проходячи крізь цей фільтр, ситуація осмислюється, отримує значення, відповідне уявленням людини про себе.

Третя функція Я-концепції полягає в тому, що вона визначає очікування індивіда, тобто уявлення про те, що має статися. Люди, впевнені у власній значущості, очікують, що й інші будуть ставитися до них так само і, навпаки, люди, які сумніваються у власній цінності, вважають, що вони нікому не можуть подобатися, і починають уникати будь-яких соціальних контактів. Таким чином, розвиток особистості, її діяльність і поведінка знаходяться під суттєвим впливом Я-концепції.

Додаток Д

Малюнок портфеля для вправи «Портфель»

Додаток Е

Вправа «Потреби та забаганки»

Потреби	Забаганки
Мати житло	Жити у величезному будинку. Жити в окремій квартирі одному
Добре харчуватися	Їсти багато солодощів, екзотичні овочі та фрукти; щодня - морозиво, пепсі, чіпси. Харчуватися тільки в ресторанах та кафе
Мати відповідний одяг	Одягатися тільки у фірмові дорогі стильні речі, що ще й сезону не відповідають. Переодягатися 3-4 рази на день
Жити в любові та безпеці	Дорослі мають виконувати все, що я хочу, інакше вони мене не люблять. Мати при собі охоронця
Навчатися в школі	Вивчати тільки ті предмети, що подобаються, і щоб оцінок не ставили
Спілкуватися	Ходити в гості до друзів та знайомих, коли заманеться. Довго засиджуватися в гостях, щодня чи щотижня - дискотека. Годинами «сидіти» на телефоні
Гратися	Мати багато різноманітних дорогих ігор. Більшість часу проводити за комп'ютером
Відпочивати	Відпочивати тільки за кордоном та ще й вимагати нових вражень
Розвивати свої здібності	Малювати по стінах в кімнаті. Сидіти годинами біля комп'ютера
Знаходитися під опікою дорослих	Дорослі мають все робити за дитину й нести за неї відповідальність

Додаток Ж**Витяг з Конвенції про права дитини**

- Діти мають право бути в колі сім'ї чи з тими людьми, які найкращим чином будуть опікуватися ними (ст. 5).
- Діти мають право на достатню кількість їжі і чистої води (ст. 6).
- Діти мають право на ім'я та набуття громадянства (ст. 7).
- Діти мають право на самовираження (ст. 13).
- Діти мають право висловлювати власні думки та збиратися з метою висловлювання своїх поглядів (ст. 12, ст. 15).
- Діти мають право на інформацію, яка не шкодить їх здоров'ю (ст. 17).
- Діти мають право на безпеку і захист від заподіяння їм шкоди та від недбалого поводження (ст. 19).
- Діти мають право на медичне обслуговування та охорону здоров'я (ст. 24).
- Діти мають право на безкоштовну освіту (ст. 25).
- Діти мають право на належні умови життя (ст. 27).
- Діти мають право говорити рідною мовою, сповідувати свою релігію та користуватись плодами своєї культури (ст. 30).
- Діти мають право брати участь в іграх (ст. 31).
- Діти мають право жити у вільному від наркотиків світі (ст. 33).
- Дітей не можна використовувати як дешеву робочу силу та як солдатів (ст. 36).

Додаток К**Особисті (громадянські) права дитини:**

- право на життя й розвиток;
- право набуття громадянського статусу, тобто реєстрації після народження й набуття імені та прізвища;
- право на отримання громадянства;
- право дитини на сім'ю, тобто на виховання біологічними батьками, а у випадку розлучення з батьками - на постійні контакти з ними та тривалий зв'язок, якщо це тільки буде можливо;
- свобода релігії та переконань;
- свобода слова, висловлення поглядів і повага до них відповідно до віку дитини;
- дитина повинна бути вислухана в адміністративних і судових діях у всіх справах, що її стосуються (наприклад, зміна прізвища, всиновлення);
- свобода від фізичного або психологічного насилля, сексуального зловживання, всілякої жорстокості;
- дитині не можна виносити смертний вирок або карати її одвічним ув'язненням.

Соціальні права:

- право на охорону здоров'я;
- право на відповідні умови життя;
- право на відпочинок, вільний час, розваги й забави.

Культурні права:

- право на освіту, освіта в обсязі неповної середньої школи є обов'язковою й безкоштовною;
- право на користування культурними цінностями;
- право на інформацію;
- право на знання своїх прав.